

**Κατοίκηση
στο Νότιο Ευβοϊκό Κόλπο
κατά τους Πρώιμους
Ιστορικούς Χρόνους:**

Μια Ανθρωπολογική
Προσέγγιση

Αλεξία Γαγλία

Επ.: Μαζαράκης - Αινιάν Α.
Γιακουμάκη Β.

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΕΥΒΟΙΚΟ ΚΟΛΠΟ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ :
ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

ΑΛΕΞΙΑ ΓΑΓΛΙΑ

2020

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ :

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ :

ΕΛΕΝΗ ΓΑΓΛΙΑ

• ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
• ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ	6
• ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΤΡΕΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ: ΛΕΥΚΑΝΤΙ, ΕΡΕΤΡΙΑ, ΩΡΩΠΟΣ	20
• ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ	50
• ΕΠΙΛΟΓΟΣ	71
• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	72

Οι Πρώιμοι Ιστορικοί Χρόνοι ήταν για πολλά χρόνια παραμελημένοι και θεωρούνταν για πολύ καιρό χρόνοι σκοτεινοί. Χρόνοι μυστήριοι και αντιφατικοί, καθώς, ενώ προσέδωσαν στην κεραμική τεράστιας εμβέλειας και σημασίας ιδιαιτερότητα, πρωτοτυπία και μεγαλοπρέπεια, γνώρισαν σημαντική πολυπολιτισμικότητα, ανάπτυξη του εμπορίου και των εξωτερικών επαφών με το χώρο τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης, δε φαίνεται να προσδίδουν την ίδια δεξιοτεχνία και ικανότητα στον τομέα της αρχιτεκτονικής. Όμως, και αυτή η άποψη καταλήγει σταδιακά, έπειτα από αλληπάλληλες μελέτες και επανεξετάσεις, σε ένα σημείο αμφισβήτησης. Οι χρόνοι αυτοί μπορεί να ήταν όντως μυστήριοι, αλλά όχι επειδή δεν έχουν εντυπωσιακό υλικό να μας δώσουν συγκριτικά με τους προηγούμενους χρόνους. Είναι μυστήρια ιδιαίτεροι, ακριβώς γιατί συνθέτουν κάτι τελείως διαφορετικό και πρωτότυπο από κάθε προηγούμενο δεδομένο. Ειδικά από τον 8^ο αι. π.Χ. και μετά, ξεκινά μία περίοδος «Αναγέννησης», με σημαντική πολιτισμική μεταβολή, καινοτομία και ανάπτυξη.

Σκοπός της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι, όπως υποδηλώνει και ο τίτλος, ένα συνδυαστικό κράμα αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας, αρχιτεκτονικής και ανθρώπου. Το πρώτο κεφάλαιο μάς παρέχει μία παρουσίαση και πρώτη ματιά στους συγκεκριμένους χρόνους, ώστε να μπορούμε να κατατοπιστούμε με ακρίβεια χρονολογικά, να διαμορφώσουμε μία ικανοποιητική εικόνα και να αντιληφθούμε τα βασικά χαρακτηριστικά της ΠΕΣ. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύουμε από αρχιτεκτονική άποψη την διάθρωση και την κατάσταση τριών συγκεκριμένων οικισμών του νότιου Ευβοϊκού κόλπου κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους: το Λευκαντί, την Ερέτρια και τον Ωρωπό. Ο λόγος που εστιάζουμε στις τρεις αυτές οικιστικές περιπτώσεις είναι διότι, κατά τη γνώμη μου, μάς παρέχουν ένα πολύ ενδιαφέρον και αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τόσο για τους αρχιτεκτονικούς τύπους της περιόδου και την εξέλιξή τους στο χρόνο, όσο και για τα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, ανθρωπολογικά μοντέλα. Όπως γνωρίζουμε ήδη, η Εύβοια αποτελεί, αν όχι την πιο σημαντική, μία από τις πιο σημαντικές θέσεις της εποχής, και λόγω των υλικών καταλοίπων της και λόγω του συνδετικού κρίκου, επαφών και ανταλλαγών μεταξύ ελληνικού χώρου, Ανατολής και Δύσης. Ολόκληρος ο νότιος Ευβοϊκός κόλπος θεωρείται το κέντρο μεταξύ ανατολικού και δυτικού πόλου. Με τον μεν πρώτο αναπτύσσονται πολύ στενές σχέσεις, πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις και επιρροές, ενώ με τον δεύτερο υλοποιούν την επέκταση της μητροπολιτικής Ελλάδας, τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και τη δημιουργία αποικιών πέρα από τα ελληνικά σύνορα. Και μόνο από αυτόν τον ανοιχτό, επικοινωνιακό και πολυπρόσωπο χαρακτήρα του Ευβοϊκού κόλπου, οι τρεις οικισμοί που μελετάμε καθίστανται αυτόματα και δικαιολογημένα απαραίτητες θέσεις για τη Γεωμετρική Εποχή. Η τακτική που ακολουθούν για την επιλογή και ίδρυση θέσεων είναι η ίδια: οικισμοί σε σημεία κοντά στη θάλασσα με λιμάνια, καθώς και μικρότερες θέσεις ως φρούρια και ενδιάμεσοι εμπορικοί σταθμοί για τη διευκόλυνση του θαλάσσιου εμπορίου, αλλά και για τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων.¹ Κάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε πως οι Ευβοείς είναι από τους πρώτους, αν όχι οι πρώτοι, που

---

¹ Malkin, 2017, 147

δημιουργούν ένα τέτοιο οργανωμένο δίκτυο σύνδεσης, το οποίο αργότερα γίνεται ο κανόνας για ολόκληρη την ελληνική διασπορά.

Στο τρίτο κεφάλαιο περνάμε στο σκέλος το πιο ανθρωπολογικό, καθώς επιχειρούμε, μέσα από την αρχιτεκτονική μελέτη που προηγήθηκε, να εξαγάγουμε συμπεράσματα όσον αφορά την κοινωνική οργάνωση και τις ανθρώπινες σχέσεις των οικισμών αυτών. Επικεντρωνόμαστε, μάλιστα, θα λέγαμε σε δύο πιο συγκεκριμένες πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης: τις πολιτικές και έμφυλες σχέσεις. Ο λόγος που επιλέγουμε αυτούς τους προβληματισμούς, και όχι κάποιους άλλους από τους πολλούς που θα μπορούσαν να προκύψουν είναι αρχικά, διότι θεωρώ πως από μόνες τους αυτές οι ανθρωπολογικές πτυχές μπορούν να αφορούν, να επηρεάζουν και να αντιπροσωπεύουν τα περισσότερα κομμάτια από την καθημερινή ζωή, τις δραστηριότητες, τις ιδεολογίες και τον ορισμό της ύπαρξης των ανθρώπων. Επίσης, όταν κάνουμε λόγο για πολιτικό δεν εννοούμε αποκλειστικά και μόνο τον τρόπο άσκησης εξουσίας και ηγεμονίας των αρχόντων, αλλά γενικά το πολιτικό αυτό στοιχείο που πλαισιώνει τη ζωή μας όλη σε κάθε δραστηριότητα, σε κάθε κοινωνικό κύκλο, σε κάθε ηλικία, σε κάθε σκέψη. Εάν δεν είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τις πολιτικές ιδεολογίες, γύρω από τις οποίες οι άνθρωποι σε κάθε εποχή οργανώνουν και συντονίζουν τη ζωή και την κοινωνία τους, αλλά και ορίζουν την ύπαρξή τους σε σχέση με τους άλλους, τότε δεν θα είναι καθόλου εύκολο να κατανοήσουμε και να ψυχολογήσουμε τις ανθρώπινες κοινωνίες. Ένας ακόμα λόγος για τον οποίο επικεντρωνόμαστε στο πολιτικό και έμφυλο σκέλος, είναι διότι οι δύο αυτές έννοιες αποτελούν πάντα τις πιο αμφιλεγόμενες, επίκαιρες και ιδιάζουσες προβληματικές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Το γενικό χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθούμε είναι η ΠΕΣ, δηλαδή οι λεγόμενες Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδοι. Ο όρος «Γεωμετρική περίοδος» υιοθετήθηκε από τον Alexander Conze τον 19^ο αιώνα, ενώ η βάση του έχει ως κριτήριο την κεραμική και τα γεωμετρικά διακοσμητικά σχήματα που αναπτύχθηκαν την εποχή εκείνη.² Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι το γεγονός ότι αποτελεί μία πολύ σημαντική μετάβαση και αλλαγή όσον αφορά στην μέχρι τότε οικονομία, κοινωνία, τέχνη, αρχιτεκτονική, πολιτική οργάνωση και πολιτισμό. Βέβαια όλες αυτές οι καινοτομίες δεν συντελέστηκαν από τη μία μέρα στην άλλη, αλλά εκτείνονται σταδιακά από τον 12^ο αι. π.Χ. έως τον 7^ο αι. π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, ξεκινάμε με τη λεγόμενη ΥποΜ και Πρωτογεωμετρική, δηλαδή τον 12^ο-10^ο αι. π.Χ., οπότε τα Μινωϊκά και Μυκηναϊκά ανάκτορα είτε εγκαταλείπονται τελείως, είτε συνεχίζουν μία κάποια κατοίκηση και λειτουργία, αλλά πλέον με διαφορετικό τρόπο και οργάνωση. Το γεγονός αυτό μας απομακρύνει αυτομάτως από την μία πιθανή αιτία εγκατάλειψης που είχαν σχηματίσει κάποιοι επιστήμονες, σύμφωνα με την οποία η κάθοδος και η εισβολή των Δωριέων οδήγησε στην παρακμή αυτή. Ένας από αυτούς που υποστηρίζει την άποψη αυτή είναι ο B.Schweitzer, ο οποίος γράφει πως

Ο 12^{ος} αιώνας ήταν ένας αιώνας χάους. Ακροπόλεις και ανάκτορα καταστράφηκαν, ολόκληροι πληθυσμοί μετανάστευσαν διά ξηράς ή θαλάσσης, ο πληθυσμός μειώθηκε και οι επιζήσαντες υποχώρησαν σε κατεστραμμένους αλλά αρκετά καλά προστατευμένους οικισμούς, οι εμπορικές επαφές στο Αιγαίο και πέρα από αυτό κατέρρευσαν, το επίπεδο του πολιτισμού υποχώρησε δραματικά και αποδυναμώθηκε. Ήταν λες και η Προϊστορία, που μέχρι τότε αποτελούσε μακρινό παρελθόν, είχε ξαφνικά επιστρέψει. (Schweitzer 1971:22)

Κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο να γίνει αποδεχτό, καθώς για παράδειγμα οι Μυκήνες και η Τίρυνθα συνεχίζουν μία κάποια ανοικοδόμηση και κατοίκηση κατά τον 12^ο αι. π.Χ. και έπειτα. Πιο πιθανά αίτια είναι ίσως κάποιες έντονες κλιματολογικές αλλαγές που συνέβησαν στο τέλος του 13ου αι. π.Χ. ή και κάποιες συγκρούσεις και ανταγωνισμοί τόσο μεταξύ των διαφορετικών ανακτόρων, όσο και μεταξύ των ίδιων ανακτόρων, σε συνδυασμό με το μεγάλο λιμό που ακολούθησε.³ Για παράδειγμα ο Stiebing υποστηρίζει πως

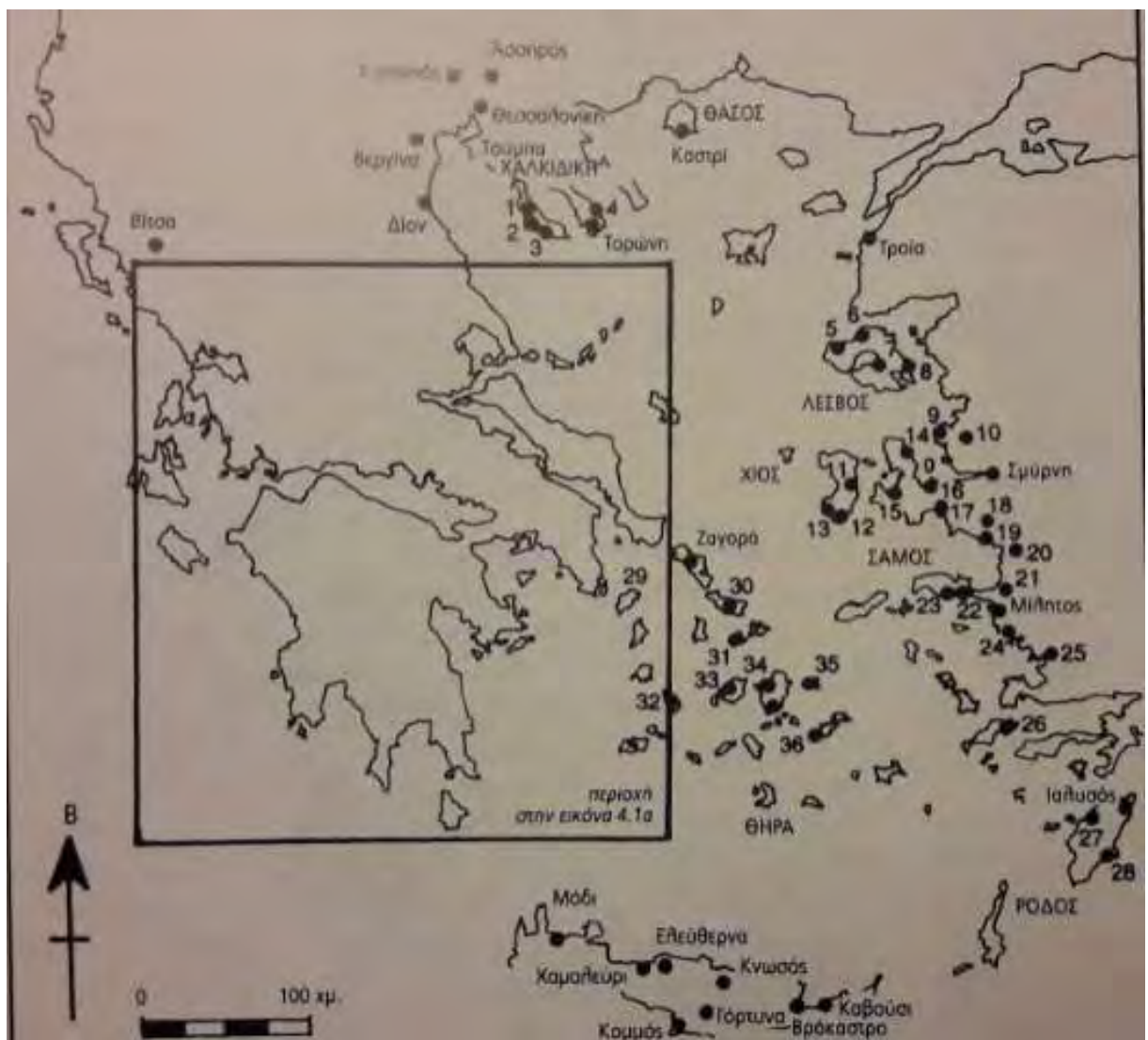
Ουσιαστικά, όλα τα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα στην Ελλάδα λεηλατήθηκαν, είτε από γείτονες Μυκηναίους, είτε από τους ίδιους τους τους υπηκόους που λιμοκτονούσαν... Πρόσφυγες κατέκλυσαν την Αχαΐα, την Κεφαλληνία και την Αττική, ενώ τμήματα της Πελοποννήσου έμειναν σχεδόν ακατοίκητα. Ένα κύμα από Πελοποννήσιους μετανάστες έπλευσε προς την Κύπρο... μετά από δύο ή τρεις γενιές, οι καιρικές συνθήκες πιθανώς επέστρεψαν στην κανονικότητά τους... Αλλά ο μυκηναϊκός πολιτισμός δεν μπορούσε να αποκατασταθεί. Οι καταστροφές είχαν προκαλέσει ρωγμή σε ολόκληρη την πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή της μυκηναϊκής Ελλάδας. (Stiebing 1980: 17-19)

---

² Hoepfner, 2005, 129

³ Hoepfner, 2005, 128

Κάτι τέτοιο δεν μπορούμε δυστυχώς να το διατυπώσουμε με σιγουριά, καθώς τα στοιχεία που έχουμε δεν επαρκούν για ένα τέτοιο συμπέρασμα. Οι περισσότεροι κάνουν να μην λόγο για αυτήν την τεράστια κατάρρευση και παρακμή σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, λόγω της οποίας ονομάζουν την εποχή αυτή «Σκοτεινούς Αιώνες», αλλά σταδιακά αρχίζει μία ολόένα αυξανόμενη αμφισβήτηση για τον όρο αυτό, καθώς εντοπίζεται ένα είδος πολιτισμού και ανάκαμψης αμέσως μετά την κατάρρευση. Φαίνεται ότι με την κατάρρευση αυτή των ανακτόρων δεν χάνεται και κάθε είδος κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμικής δράσης, αφού και κάποια από τα ίδια τα ανάκτορα συνεχίζουν μία ανοικοδόμηση και αξιοποίηση του χώρου τους, αλλά και δημιουργούνται σύντομα καινούργιες θέσεις με καινούργια κοινωνικά, πολιτισμικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά [εικ.1 και 2].

Εικόνα 1. Κατανομή θέσεων εκτός της νότιας Ηπειρωτικής Ελλάδας από το 1050 έως το 800 π.Χ.

(Dickinson, 2018, σελ.125)

Εικόνα 2. Κατανομή θέσεων εντός της Ηπειρωτικής Ελλάδας από το 1050 έως το 800 π.Χ.

(Dickinson, 2018, σελ.126)

Γενικά ο κανόνας είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχει συνέχεια κατοίκησης από την τελευταία Μυκηναϊκή εποχή στην ΠΕΣ. Δημιουργούνται νέες θέσεις και ακόμα και εκεί που υπάρχει μία συνέχεια, αυτή δεν παρατηρείται ούτε ακριβώς επάνω στις θέσεις που ζούσαν και δραστηριοποιούνταν οι Μυκηναίοι, ούτε με τον ίδιο τρόπο. Μία εξήγηση που μπορεί να γίνει και πιο ευρέως αποδεκτή για τον όρο «Σκοτεινοί Αιώνες» είναι ότι αναφέρεται όχι στο σκοτάδι της πλήρους απουσίας πολιτισμού και κοινωνικής οργάνωσης, αλλά στο σκοτάδι λόγω της αισθητής μείωσης του πληθυσμού, της απουσίας ικανοποιητικών πληροφοριών και ολοκληρωμένων ευρημάτων της εποχής και της καθυστέρησης εκδήλωσης σημαντικών πολιτισμικών καινοτομιών,⁴ όπως στην κεραμική,

⁴ Snodgrass, 2001, 2

μεταλλοτεχνία και γραφή, τα οποία όλα αρχίζουν να κάνουν δυναμικά την εμφάνισή τους αρκετά μετά τον 12^ο αι. Άρα ίσως αποκαλούμε «Σκοτεινούς» εκείνους τους πρώτους αιώνες της εποχής του Σιδήρου για τους οποίους δεν έχουμε υλικές ή άυλες πληροφορίες να βασιστούμε και δεν μπορούμε να συνθέσουμε μία σίγουρη εικόνα για τη ζωή των ανθρώπων. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον F. de Polignac

Οι Σκοτεινοί Αιώνες δε είναι το απόλυτο κενό που φανταζόμασταν και ο εξελικτικός ρυθμός διέφερε από τη μία περιοχή στην άλλη, δεδομένου ότι ορισμένες διατήρησαν για μεγαλύτερο διάστημα τις παλιές δομές. Ωστόσο, ο 8^{ος} αι. είναι περίοδος σημαντικών ανατροπών και οι συνενώσεις που συγκροτήθηκαν τότε προοιωνίζονται τη φυσιολογία του ελληνικού κόσμου της ύστερης αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Θα πρέπει απλώς να παραδεχθούμε ότι οι μετασχηματισμοί συντελέστηκαν με βραδύτερο ρυθμό. (Polignac 2000:18)

Από εκείνο το χρονικό σημείο, όμως, κατά το οποίο ήμασταν σε θέση να φέρουμε στο φως μία κάποια ποσότητα και ποιότητα υλικού πολιτισμού, καθώς και αντιληφθήκαμε σταδιακά την πορεία του ανθρώπινου βίου εκείνων των χρόνων, καταλήξαμε σε κάποια βασικά συμπεράσματα: η Προϊστορική περίοδος και η Εποχή του Χαλκού τελειώνει και έρχεται πλέον η Εποχή του Σιδήρου και της Ιστορίας, η γραφή των προηγούμενων αιώνων (Ιερογλυφική, Γραμμική Α και Β) εξαφανίζεται, ενώ αυτές αντικαθίστανται σταδιακά από τη νέα γραφή, η οποία γεννήθηκε μέσα από τη σχέση Ελλήνων και Φοινίκων, είτε με την παρουσία των τελευταίων σε ελληνικές περιοχές, είτε με τα ταξίδια των πρώτων σε μέρη της Ανατολής. Πρόκειται, δηλαδή, για το Φοινικικό αλφάβητο το οποίο οι Έλληνες το υιοθετούν, το εμπλουτίζουν με φωνήεντα και μερικά νέα γράμματα (φ, χ, ψ), και το επεξεργάζονται στο βαθμό που τους εξυπηρετεί.

Στο σημείο αυτό αξίζει να δώσουμε λίγο περισσότερο φως στο θέμα της γέννησης του αλφαβήτου. Ήδη από τους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους υπάρχει ένα σύστημα συμβόλων, το οποίο το εντοπίζουμε αρκετά συχνά πάνω σε αγγεία από τον 10^ο αι. π.Χ.. Η αλήθεια είναι ότι δεν είμαστε σίγουροι για την ακριβή ερμηνεία των συμβόλων αυτών, αλλά και μόνο το γεγονός ότι αγγειοπλάστες ή έμποροι προσπαθούσαν ήδη από νωρίς να εκφράσουν γραπτά κάτι, προνοεί την προσπάθεια για μία κοινή γραφή επικοινωνίας. Το χρονικό σημείο, όμως, στο οποίο οι περισσότεροι μελετητές αποδίδουν τη γέννηση ενός επίσημου αλφαβήτου, προσιτό σε όλους, είναι όχι πολύ πριν τον 8^ο αι. π.Χ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι παλιότερες επιγραφές και η σύγκριση γραμμάτων της ελληνικής γλώσσας με αντίστοιχα του φοινικικού αλφαβήτου, καθώς και η αρμονική συνύπαρξη Ελλήνων και Φοινίκων και οι κοινές τους επιδιώξεις, καθιστά πιθανή την εκδοχή, πως η υιοθέτηση του φοινικικού αλφαβήτου, με σκοπό τη γέννηση του ελληνικού, έγινε σε κάποιον από τους χώρους συνύπαρξής αυτών των δύο λαών.⁵ Όσον αφορά τώρα το ερώτημα του πού ακριβώς έλαβε χώρα ο δανεισμός του αλφαβήτου, έχουν αναπτυχθεί με τον καιρό διάφορες προτάσεις, αλλά η πιο βάσιμη αποδεικνύεται αυτή της Εύβοιας. Αυτό οφείλεται και στις περισσότερες και πρωιμότερες επιγραφές που προέρχονται από περιοχές με ευβοϊκές κοινότητες, αλλά και στις στενές σχέσεις που είχαν διαμορφώσει οι Ευβοείς με τους Φοίνικες.

---

⁵ Μαζαράκης, 2000, 120, 127

Τομή για την εξέλιξη της ελληνικής γραφής αποτελούν τον 8ο π.Χ. τα Ομηρικά Έπη και η Ομηρική γραφή,⁶ η οποία πέραν του ότι αποτέλεσε τη βάση για τη σύνθεση των ωραιότερων ποιημάτων του ευρωπαϊκού πολιτισμού, αποτέλεσε τη βάση και για την καταγραφή κοινών κανόνων και νόμων, που είναι απαραίτητοι για την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων και την ομαλή λειτουργία των κοινωνικών ομάδων. Γενικά, η γραφή έχει αρχικά τη μορφή είτε επιγραφών πάνω σε αγγεία και άλλα αντικείμενα, είτε του πιο ολοκληρωμένου πλέον λόγου των Ομηρικών επών. Ο Όμηρος είναι αυτός που μας δίνει το μεγαλύτερο και πιο ουσιαστικό κομμάτι γραφής, καθώς οι εγχάρακτες ή ζωγραφισμένες επιγραφές δεν αποτελούν πηγή ιστορικών πληροφοριών, αλλά τις περισσότερες φορές αισχρολογίες, παροιμίες, ονόματα, τιμολογήσεις και αλφαβητάρια. Τα Ομηρικά έπη αντλούν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενό τους από τη Μυκηναϊκή εποχή, της οποίας η γνώση έφτασε στον 8^ο αι. μέσω της προφορικής παράδοσης. Από την άλλη, όμως, αρκετές φορές είναι αποκύημα της φαντασίας και των μύθων ή μεγαλοποίηση της πραγματικότητας, με αποτέλεσμα να μην αποτελούν πάντα αξιόπιστη πηγή για την ιστορία και την κοινωνία της εποχής.⁷ Όπως και να έχει, τα Ομηρικά έπη και η δυνατότητα πλέον της γραφής επιτρέπουν την καταγραφή της ιστορίας, γεγονός το οποίο δικαιολογεί τον νέο όρο «Ιστορική περίοδος». Η άλλη ορολογία της εποχής ως «Εποχής του Σιδήρου» οφείλεται στο ότι βασικό υλικό κατασκευής όπλων και διάφορων άλλων αντικειμένων δεν είναι πια ο χαλκός, αλλά ο σίδηρος, ο οποίος επικρατεί δυναμικά από τον 11^ο αι. π.Χ.

Άλλα χαρακτηριστικά της εποχής, που έρχονται κάπως σε αντίθεση με τις σημαντικές εξελίξεις της προηγούμενης παραγράφου, είναι η εγκατάλειψη των τοιχογραφιών, οι οποίες ήταν αναπόσπαστο στοιχείο των Μυκηναϊκών ανακτόρων, καθώς και η παρακμή της μνημειακής αρχιτεκτονικής. Πλέον οι οικιστικές κατασκευές αποτελούνται από απλά, φθαρτά και φθηνά υλικά, ενώ οι ίδιες οι κατασκευές είναι πολύ πιο μικρές και απλές. Τα ανάκτορα καταστρέφονται, ενώ κάποια λίγα που επισκευάζονται δε συγκρίνονται καν με την προηγούμενη μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονική. Οι οικίες των ανθρώπων, καθώς και οι τάφοι, δημιουργούν την εντύπωση πως ο χρόνος, οι ανθρώπινες γνώσεις και δυνατότητες έχουν γυρίσει πίσω. Επίσης, δεν υπάρχει αμφιβολία για την έντονη μετακίνηση των πληθυσμών. Οι άνθρωποι αρχίζουν να απομακρύνονται από την ηπειρωτική χώρα και να μετακινούνται προς διάφορες κατευθύνσεις σε Αχαΐα, Κεφαλληνία στα Δυτικά ή σε Δωδεκάνησα, Κύπρο, Κιλικία στα Ανατολικά, καθώς εντοπίζουμε επίσης ίχνη λιγότερα στην Κάτω Ιταλία, στα νησιά του Αιγαίου σε απομακρυσμένες και απρόσιτες περιοχές και στην Κρήτη, η οποία μάλιστα γνώρισε ιδιαίτερη ακμή, συγκριτικά με άλλες περιοχές της Ελλάδας, ίσως λόγω της κεντρικής της θέσης στους θαλάσσιους δρόμους και στη Μεσόγειο.⁸ Γενικά, οποιαδήποτε μετακίνηση που προσέφερε προστασία, ασφάλεια, ευημερία, διαχείριση πρώτων υλών, δυνατότητα ασχολίας με τη γη, τα ζώα, τη θάλασσα ή και την εξουσία φαίνεται πολύ επιθυμητή εκείνη την περίοδο. Κάθε ομάδα επιλέγει τον προορισμό της ανάλογα με τη δική της ωφέλεια και εργασία.

Κατά τη γνώμη μου, αυτή η περίοδος μετακίνησης και προσπάθειας ενσωμάτωσης σε νέες περιοχές και εδάφη είναι και η περίοδος κατά την οποία αμφιβάλλουμε για το επίπεδο της

---

⁶ Μαζαράκης, 2000, 120

⁷ Snodgrass, 2001, 3

⁸ Dickinson, 2018, 97-102, 115

κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής οργάνωσης. Πρόκειται για ένα ερώτημα που μας απασχολεί και μας προβληματίζει, γιατί δηλαδή ο ανθρώπινος πολιτισμός να γνωρίσει μία κάποια παρακμή συγκριτικά με την αμέσως προηγούμενη εντυπωσιακή εποχή. Παρατηρώντας, όμως, πως επρόκειτο για μια μακρά περίοδο, στην οποία μπορεί η εξέλιξη να αργεί να γίνει αισθητή, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τις αλλαγές που συντελούνται σταδιακά, συμπεραίνουμε ίσως πως οι άνθρωποι χρειάζονται πρώτα το χρόνο τους για να προσαρμοστούν, να εδραιωθούν, να ορίσουν το δρόμο που θέλουν να ακολουθήσουν, να οραματιστούν το βίο που επιθυμούν και τότε πια να πραγματοποιήσουν τις πολιτισμικές μεταρρυθμίσεις για τις οποίες η εποχή αυτή μένει ακόμα γνωστή στην ιστορία. Έρευνες, άλλωστε, κατέδειξαν πως από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. είναι εμφανής μία ανακατάληψη του εδάφους και μία κάποια δημογραφική ανάπτυξη, κάτι που αποδεικνύεται από την ύπαρξη πολλών αποθετών προσφορών και μάλιστα όχι στο κέντρο του αστικού χώρου των μελλοντικών πόλεων, αλλά στα όρια της επικράτειάς τους, καθώς και στο σύνολο πλέον του ελληνικού χώρου.⁹

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Η αλήθεια είναι ότι πράγματι μέχρι τα τέλη της Εποχής του Χαλκού η στάθμη της θάλασσας έχει ανέβει αρκετά, ενώ έχουν συντελεστεί μεταβολές στην τεκτονική δραστηριότητα και στη διάβρωση του εδάφους, δημιουργώντας έτσι στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου ένα τοπίο που είναι αρκετά παρόμοιο με αυτό που κατοικούμε εμείς σήμερα.¹⁰ Το κλίμα, βέβαια, αλλάζει ανά τακτά διαστήματα και από περιοχή σε περιοχή, με αποτέλεσμα να επιφέρει ευρύτερες αλλαγές σε βλάστηση, χλωρίδα, πανίδα, συνθήκες ανθρώπινης διαβίωσης και συνθήκες εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος, του εδάφους και των πρώτων υλών του. Είναι λογικό, λοιπόν, να υπάρχει ποικίλη μετακίνηση του πληθυσμού και διαφορετική επιλογή των θέσεων εγκατάστασης. Γενικά, το πιο πιθανόν είναι ότι οι πληθυσμοί συγκεντρώνονται σε περιοχές όπου η γη επιτρέπει την καλλιέργεια, αλλά άλλες φορές προτιμούν μέρη πιο απομακρυσμένα και δυσπρόσιτα για λόγους ασφαλείας (Ζαγορά Άνδρου, Κουκουναριές Πάρου). Θα πρέπει στο σημείο αυτό να κάνουμε ένα διαχωρισμό ανάμεσα στην Ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου από τη μία και στην Κρήτη από την άλλη. Στην πρώτη ομάδα, οι οικιστικές θέσεις έχουν μεγαλύτερη διάρκεια στο χρόνο, χαρακτηρίζονται από σημαντική εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης γης και, ειδικά στην Ηπειρωτική Ελλάδα, η πλειονότητα των οικισμών εξελίσσεται αργότερα στη λεγόμενη «πόλη-κράτος» ή σε μία κωμόπολη.¹¹ Αντιθέτως, στην περίπτωση της Κρήτης οι οικισμοί παρατηρούνται σε μέρη με αρκετά μεγάλο υψόμετρο, απομακρυσμένες, χωρίς ιδιαίτερη δυνατότητα ενασχόλησης με τη γη και εκτεθειμένες σε μεγάλο βαθμό, πράγμα που δικαιολογεί πιθανώς την εγκατάλειψή των περισσότερων και την μη εξέλιξή τους.

Δεν είμαστε σίγουροι για το εάν η κύρια οικονομική ασχολία των ανθρώπων εκείνη την εποχή είναι η κτηνοτροφία ή η καλλιέργεια γης. Η αλήθεια είναι ότι τα οστά ζώων είναι αυτά που σώζονται πιο εύκολα και σε μεγαλύτερο βαθμό από τη χλωρίδα και τα φυτικά

⁹ Polignac, 2000, 16, 38

¹⁰ Dickinson, 2018, 119

¹¹ Dickinson, 2018, 130, 132

κατάλοιπα, με αποτέλεσμα να μας δημιουργείται η άποψη ότι η κτηνοτροφία είναι η βασική ασχολία. Ο Snodgrass είχε υποστηρίξει πως οι πολιτισμοί του Αιγαίου είχαν τις οικονομικές τους βάσεις πάνω στην κτηνοτροφία, με την οποία η γη έφτανε αρκετά σύντομα σε κορεσμό και άρα οι πληθυσμοί μετακινούνταν σε άλλη περιοχή.¹² Όμως, κάτι τέτοιο δεν είναι ιδιαίτερα ασφαλές ώστε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως κάνουμε λόγο για έναν πολιτισμό κτηνοτρόφων. Τα ειδώλια ζώων που έχουν βρεθεί σε θέσεις της Εποχής του Σιδήρου, δε σημαίνουν απαραίτητα ενασχόληση με την κτηνοτροφία, αφού τέτοια ευρήματα χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό από την αρχή της προηγούμενης εποχής ως συμβολικές πολύτιμες προσφορές. Επιπλέον, η Wallace υποστηρίζει πως μόνο μικροί αριθμητικά οικισμοί της Κρήτης θα μπορούσαν να στηρίζονται εξολοκλήρου στην κτηνοτροφία, καθώς τα ευρήματα των μεγαλύτερων οικιστικών θέσεων δείχνουν πως βρίσκονται σε καλής ποιότητας καλλιεργήσιμη γη, ακόμα και αν αυτή, όπως προαναφέραμε για την Κρήτη, ήταν σε αρκετά δυσπρόσιτο μέρος.¹³ Επομένως, χρειαζόμαστε ακόμα πολλά περισσότερα και σίγουρα στοιχεία, ώστε να εξασφαλίσουμε με βεβαιότητα το μοντέλο του κτηνοτροφικού πολιτισμού στο Αιγαίο και γενικότερα. Η αλήθεια είναι ότι η άποψη αυτή έχει εμφανή την επίδραση από την αντίληψη ότι οι πληθυσμοί της Εποχής του Σιδήρου είναι κατακτητές κτηνοτρόφοι από την Ήπειρο και άλλες βορειότερες περιοχές που κατεβαίνουν στα νησιά και απλώνονται στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Θα ήταν πολύ πιο σωστό να ισχυριστούμε με βάση τα ευρήματα ότι οι άνθρωποι καλλιεργούν κυρίως σιτηρά, κριθάρι, όσπρια, λαχανικά ή και οπωροφόρα φυτά σε ορισμένα μέρη, όπως ελιές και αμπέλια, αλλά παράλληλα πολλές φορές μπορεί να εκτρέφουν όλα τα κύρια είδη εξημερωμένων ζώων, κυρίως πρόβατα και κατσίκια. Δεν θα ήταν παράλογο να σκεφτούμε πως αυτό που επιδιώκουν οι κοινωνίες είναι αυτάρκεια σε όλα τα απαραίτητα τρόφιμα και η συντήρηση των ζώων εκείνων που θα τους εξασφαλίζουν μαλλί, δέρμα και ίσως κρέας. Όσον αφορά τα μέταλλα και τη μεταλλοτεχνία αυτή αποτελεί κάποιες φορές ασχολία, αλλά τις περισσότερες φορές απευθύνεται σε ομάδες ανώτερης κοινωνικής τάξης ή προέρχονται από ανταλλαγές πλεονάσματος γεωργικών προϊόντων των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων.

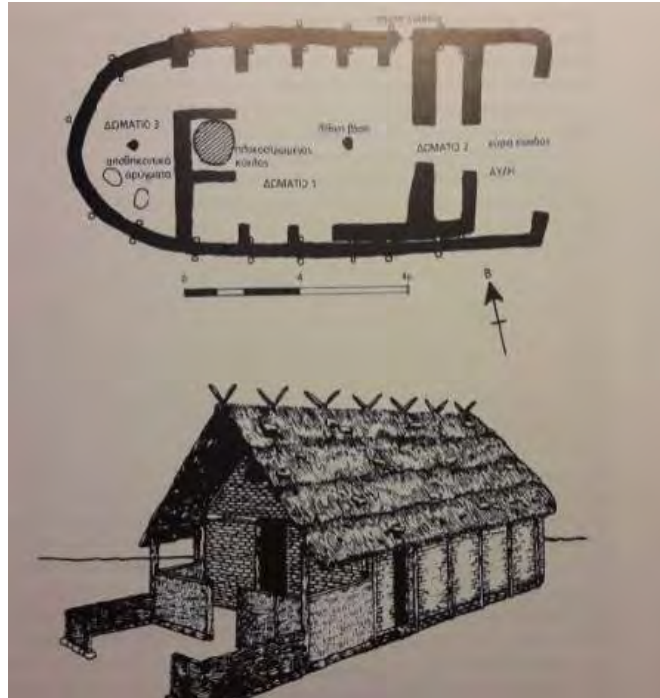
Οι κεντρικές αρχές εξουσίας και τα ανάκτορα παύουν να έχουν τα ηνία και στη θέση τους δημιουργούνται αρκετές μικρότερες ομάδες, η κάθε μία με τη δική της περιορισμένη ακτίνα δράσης.¹⁴ Δημιουργούνται οικισμοί σταδιακά σε όλο τον Ελληνικό χώρο, καθώς οι άνθρωποι αρχίζουν να μετακινούνται, να απλώνονται, να φεύγουν από τα Μυκηναϊκά κέντρα και να δοκιμάζουν νέες περιοχές για μία νέα ζωή. Κεντρική μονάδα του κάθε οικισμού αποτελεί ο οίκος, ο οποίος μπορεί να είναι σχετικά μικρός ή και μεγαλύτερος, όταν πρόκειται είτε για διευρυμένη οικογένεια είτε για κάποιο σχετικά ανώτερο πρόσωπο. Παρομοίως, κυμαίνεται σε μέγεθος και ο ίδιος ο οικισμός, αν και οι περισσότεροι δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα μεγάλη έκταση. Πρόκειται για οικισμούς, στους οποίους υπάρχει μία κάποια κοινωνική ιεραρχία, όπως φαίνεται από την αρχιτεκτονική των οικιών ή σε άλλες περιπτώσεις από τους τάφους, ενώ η οικονομία του κάθε οίκου βασιζόταν στη γεωργία, στην κτηνοτροφία ή και στη μεταλλοτεχνία. Τα σπίτια είναι κατασκευασμένα από απλά φθαρτά υλικά, όπως πλίνθινη ανωδομή, στέγη από κλαδιά, άχυρα, ξύλα και ίσως

¹² Dickinson, 2018, 142-143

¹³ Wallace, 2000, 94

¹⁴ Hoepfner, 2005, 128

κάποιο στεγανοποιητικό υλικό, ξύλα για τη στήριξη της, ενώ η βάση του κτηρίου στις περισσότερες περιπτώσεις είναι από λίθο, κάτι που εξηγεί το γεγονός ότι αν σώζεται κάτι θα είναι μόνο η λίθινη βάση [εικ.3]. Τα κομμάτια λίθου και πλίνθου, αλλά και τα ίδια τα σπίτια δεν χαρακτηρίζονται για τις μεγάλες τους διαστάσεις.¹⁵ Οι πιο πιθανές ερμηνείες για το γεγονός ότι οι άνθρωποι της Εποχής του Σιδήρου αποκλίνουν από την προηγούμενη μνημειακή οικοδόμηση και τα προηγούμενα κατασκευαστικά μοντέλα είναι πως είτε οι άνθρωποι αυτοί είναι ίσως νομάδες κτηνοτρόφοι και ποτέ τους δεν χρησιμοποίησαν τέτοιες κατασκευαστικές μεθόδους (κάτι το οποίο δεν βρίσκει, όπως προαναφέραμε, τόσο θερμή υποστήριξη), είτε δεν τους νοιάζει πλέον η μεγαλοπρεπής αρχιτεκτονική, αλλά αρκούνται σε απλές πρόχειρες κατασκευές. Τα κτήρια μπορεί να είναι ορθογώνια [εικ.4], ελλειψοειδή, αψιδωτά και ωσειδή, είτε αυτόνομα με ένα ή δύο δωμάτια και πολύ σπάνια με δεύτερο όροφο, είτε σε συλ συγκροτήματος με εσωτερική επικοινωνία και κοινή αυλή [εικ.5], τα οποία όμως δεν αποτελούν την πλειοψηφία και τον βασικό αρχιτεκτονικό τύπο, όπως συνέβαινε κατά τη 2η χιλιετία. Τέτοια συγκροτήματα τετραγώνων συναντάμε περισσότερο στο Αιγαίο (π.χ. Ζαγορά Άνδρου), όπου εσωτερικά τα δωμάτια διαθέτουν λίθινες εστίες, λίθινα θρανία περιμετρικά, εσοχές για την τοποθέτηση πίθων, ενώ εξωτερικά οι τοίχοι είναι από λίθο και οι στέγες επίπεδες από λίθινες πλάκες. Αντίθετα, ο κανόνας για την Ηπειρωτική Ελλάδα είναι μονόχωρες ορθογώνιες κατασκευές με συχνά καμπύλες γωνίες ή αψιδωτές, με προθάλαμο, θάλαμο και αποθηκευτικό χώρο στην αψίδα.¹⁶ Όσον αφορά τις στέγες, φαίνεται πως τα ορθογώνια ή περίπου ορθογώνια κτήρια με λίθινα θεμέλια διαθέτουν επίπεδες στέγες, ενώ τα ωσειδή, κυκλικά, ελλειψοειδή και αυτά με καμπύλες γωνίες καλύπτονται από επικλινείς δίρριχτες οροφές [εικ.3].

Εικόνα 3. Κάτοψη και αναπαράσταση του κτηρίου IV-1 στα Νιχώρια Μεσσηνίας

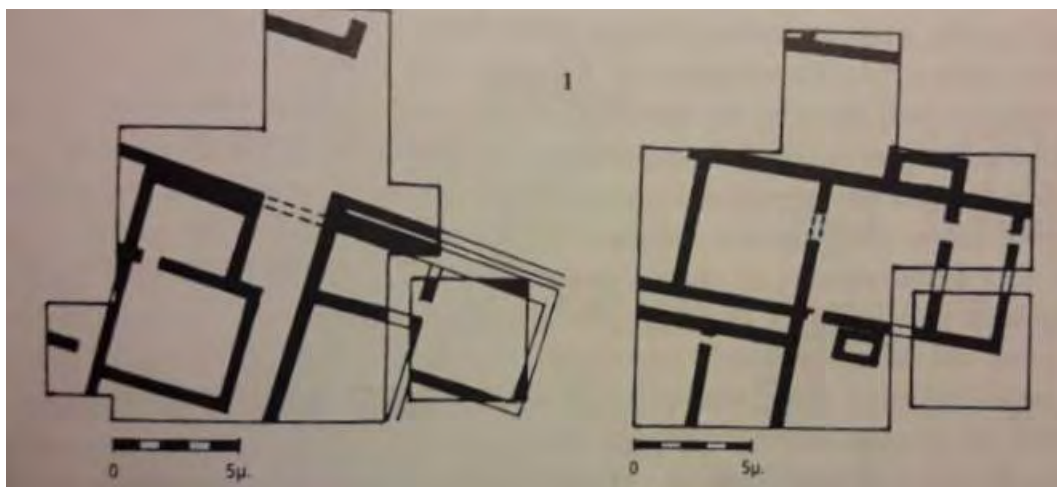
(McDonald, Coulson, Rosser, 1983, εικ.2-22,23)

¹⁵ Snodgrass, 2001, 369

¹⁶ Mazarakis Ainian, 1997, 124, 234

Η αλήθεια είναι ότι πάλι αναθεωρούμε την άποψη περί βίαιης αποκοπής από την προηγούμενη εποχή της Προϊστορίας, καθώς τα ορθογώνια και τα αψιδωτά κτήρια που προαναφέραμε με την είσοδο στη μία στενή πλευρά, δύο ή τρία διαδοχικά δωμάτια και επιμήκη διάταξη έχουν άμεση προέλευση από το λεγόμενο «μέγαρο» της ΥΕΧ, το οποίο είχε παρόμοια κάτοψη, προθάλαμο και κυρίως χώρο με ένα θρόνο και εστία. Τα αψιδωτά αυτά κτήρια έχουν ταυτιστεί με οικίες της άρχουσας τάξης, αφού και συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τα προηγούμενα «μέγαρα», αλλά και παραπέμπουν σε κάποιο βαθμό σε πρώιμους ναούς. Έχει, μάλιστα, προταθεί από τον Μαζαράκη Αινιάν πως τα κτήρια αυτά της άρχουσας τάξης της εποχής, των «αρχηγών» όπως χαρακτηρίζονταν, στεγάζουν θυσιαστικές και τιμητικές τελετουργίες προς τους θεούς.¹⁷ Επομένως, τόσο το σχήμα, όσο και το μέγεθος των οίκων, των οποίων το εμβαδόν κυμαίνεται από 40 έως 90 τ.μ., δεν είναι κάτι σταθερό και αμετάβλητο.¹⁸ Όσα περισσότερα δωμάτια διαθέτει ο οίκος, τόσο πιο εύκολα διαμοιράζονται οι εργασίες και οι δραστηριότητες εντός του, καθώς επίσης διαμορφώνεται και μία κάποια πιο διευρυμένη και απλωμένη συμβίωση των μελών της οικογένειας στους διάφορους χώρους. Στην περίπτωση που δεν υπάρχουν πολλά δωμάτια, τότε οι εργασίες, όπως μαγείρεμα, προετοιμασία φαγητού, επεξεργασία του, ύφανση, αποθήκευση, δείπνο κ.ά., αλλά και όλα τα μέλη του οίκου, όπως γονείς, παιδιά, παππούδες ή και πιο μακρινοί συγγενείς, συνυπάρχουν στους ίδιους χώρους. Ο ανοιχτός ελεύθερος χώρος σε μορφή αυλής παίζει σημαντικό ρόλο, αφού ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια ευνοϊκών καιρικών συνθηκών οι εργασίες αυτές μπορούσαν να μεταφερθούν και εκεί.

Εικόνα 4. Ορθογώνια κτήρια από το Λευκαντί

(Pohpam, Sackett, 1968, εικ.12)

Πιο συγκεκριμένα όσον αφορά τα μοντέλα κατοίκησης μπορεί να έχουν ως εξής: μπορεί να πρόκειται για μικρές νησίδες, οι οποίες αποτελούν ένα διευρυμένο ή περισσότερα μικρότερα νοικοκυριά και διασκορπίζονται γύρω από ένα κέντρο, συχνά την ακρόπολη.

¹⁷ Mazarakis Ainian, 1997, 124, 277, 287

¹⁸ Hoepfner, 2005, 132

Αυτό το μοντέλο το συναντάμε στην Τίρυνθα ή στο Άργος ή στο Εμποριό Χίου.¹⁹ Σε άλλες περιπτώσεις έχουμε ναι μεν διάσπαρτα νοικοκυριά και οίκους, αλλά δεν έχουμε απαραίτητα μία κεντρική ακρόπολη, όπως συμβαίνει στη Ζαγορά Άνδρου, στον Ωρωπό, στα Νιχώρια κ.ά. Επίσης, ένα μοντέλο είναι δυνατόν να κατασκευαστεί με βάση τα νεκροταφεία. Για παράδειγμα, συναντάμε νεκροταφεία διάσπαρτα γύρω από μία θέση οικισμού, η οποία αποτελεί και τον βασικό πυρήνα κατοίκησης και στην οποία υπάγονται τα νεκροταφεία αυτά, όπως συμβαίνει στην Ασίνη ή στη Σκύρο, ενώ συναντάμε και νεκροταφεία στα οποία διαφαίνεται και στα ίδια μία οικιστική δραστηριότητα, δηλαδή τάφοι και οικίες πολύ κοντά μεταξύ τους, όπως θα λέγαμε για την Κνωσό και το Λευκαντί. Υπάρχουν, επίσης, νεκροταφεία τα οποία βρίσκονται πολύ μακριά από το κυρίως κέντρο του οικισμού ή την ακρόπολη. Κάτι τέτοιο φαίνεται στο Λευκαντί, όπου τα γνωστά νεκροταφεία βρίσκονται αρκετές εκατοντάδες μέτρα από την Ξερόπολη.²⁰ Διαφορετική είναι επίσης και η οχύρωση του κάθε οικισμού. Παρατηρούμε πως σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται έντονη αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος ως μέσου οχύρωσης και ασφάλειας, όπως είδαμε προηγουμένως στην Κρήτη, ενώ σε άλλες περιπτώσεις είτε υπάρχει κάποιο είδος οχυρωματικού τείχους, όπως για παράδειγμα στη Παλαιά Σμύρνη ή Ζαγορά Άνδρου, είτε δεν υπάρχει καμία παρουσία αμυντικής κατασκευής, όπως στην Γρότα Νάξου και στην Ιωλκό (Παλαιά Βόλου). Αυτή είναι και η συνηθέστερη περίπτωση, καθώς οι περισσότεροι οικισμοί την εποχή εκείνη είναι αρκετά μικροί, οι χτίστες καταλαβαίνουν πως δεν είναι ιδιαίτερα ικανοί για μεγάλα έργα, ενώ κάποιοι οικισμοί μπορεί να διαθέτουν ήδη από την Μυκηναϊκή περίοδο κάποιο οχυρωματικό τείχος, οπότε απλά να ενισχύουν αυτό το παλιό και να μην χρειάζεται να κατασκευάσουν νέο. Το γεγονός ότι ως επί το πλείστον μία κάποια οχύρωση είναι ανύπαρκτη, συνδυασμένο με το ότι οι οικισμοί χτίζονται είτε παραθαλάσσια κοντά στις ακτές, είτε ελεύθεροι και διάσπαρτοι στη ενδότερη στεριά, όλα αυτά δείχνουν πως πιθανόν δεν υπήρχε κάποιος φόβος ούτε για κινδύνους της θάλασσας, ούτε της στεριάς αντίστοιχα. Όμως, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να θεωρηθεί κανόνας και σίγουρα όχι για τα νησιά και την Κρήτη, για τα οποία η πειρατεία αποτελούσε πολύ συχνά κίνδυνο. Ωστόσο, θα μπορούσαμε μάλλον να διατυπώσουμε την άποψη, πάντα με κάποια επιφύλαξη, πως αυτό που επικρατεί εκείνη την εποχή είναι ειρήνη, συμφιλίωση και καλές σχέσεις.²¹

---

¹⁹ Dickinson, 2018, 129

²⁰ Lemos, 2003, 141

²¹ Desborough, 1972, 265

Εικόνα 5. Συγκροτήματα από τη Ζαγορά

(Hoerpfner, 2005, σελ.179)

Όσον αφορά την κοινωνική ιεραρχία που προαναφέραμε, αυτή δεν είναι τόσο έντονη όσο στην Εποχή του Χαλκού. Πλέον ο άνακτας των ανακτόρων αντικαθίσταται από το βασιλιά ή ηγεμόνα, ο οποίος ελέγχει μία πολύ μικρότερη περιφέρεια και έχει πιο στενές σχέσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους του οικισμού. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να διατηρούνται μερικά από τα στοιχεία του παλιού ανακτορικού συστήματος εξουσίας, αλλά κατά κύριο λόγο εδραιώνονται εκ νέου σχέσεις, αλληλεπίδραση και εξουσία μεταξύ των ηγεμόνων και των υπηκόων. Η νέα εποχή φέρνει καινούργια δεδομένα, καινούργιες συνθήκες, διαφορετικές δυνατότητες και προβλήματα, νέες προσδοκίες, τα οποία όλα προαπαιτούν σημαντικές αλλαγές στη διάρθρωση της εξουσίας. Αντίστοιχα μεταβάλλεται και ο πυρήνας διοίκησης, ο οποίος πλέον είναι περιορισμένες περιοχές ανά ηγεμόνα, ορίζονται έπειτα από συμφωνία μεταξύ τους και άρα έχει η κάθε περιοχή τη δικιά της εξουσία και διαχείριση. Πρόκειται για πρόσωπα που εκλέγονται, δεν κατέχουν κληρονομική μεταβίβαση της εξουσίας και οποιαδήποτε στιγμή απογοητεύσουν το λαό ή χάσουν την εμπιστοσύνη του εκδιώκονται από το θρόνο και ένας άλλος ηγεμόνας παίρνει τη θέση τους. Η αντικατάσταση, μάλιστα, του άνακτα από αυτά τα νέα πρόσωπα είναι αρκετά λογική εάν σκεφτούμε πως με την όλη προβληματική κατάσταση της Κατάρρευσης, την οποία ο πρώτος δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά και χωρίς σημαντικές

συνέπειες, έχασε την εμπιστοσύνη και την στήριξη του λαού, καθώς πιθανώς και το δικαίωμα να ασκεί βία και να επιβάλλεται. Επομένως, συνειδητοποιούμε πως οι νέες ηγεμονίες δεν έχουν ούτε τη σταθερότητα ούτε την έκταση που είχαν οι ανακτορικές κοινωνίες.²² Οι ηγεμονικές κατοικίες είναι αυτά τα κτήρια-συνέχεια των «μεγάρων», τα επιμήκη ορθογώνια ή αψιδωτά, τα οποία εκτός από κατοικία του άρχοντα, φιλοξενούν κοινωνικές δραστηριότητες, συμπόσια και κοινοτικά δείπνα για όλο τον οικισμό, καθώς και κάποιες θρησκευτικές τελετουργίες, όπως υποδηλώνουν μερικά ευρήματα που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές, όπως οστά, σπασμένα αγγεία, ειδώλια ζώων ή θεοτήτων και στάχτες. Αυτή η κοινωνική και θρησκευτική λειτουργία αρχίζει πλέον έντονα να διαχωρίζεται από τον 8ο αι. π.Χ. και έπειτα, οπότε δημιουργούνται οικοδομήματα αποκλειστικά λατρευτικού χαρακτήρα με βωμούς, βάση για λατρευτικό άγαλμα και άλλα θρησκευτικά στοιχεία.²³ Εκτός από αυτά, εξελίσσονται τα μεγάλα ιερά (Δελφοί, Ολυμπία) και διευρύνουν τον τοπικό τους χαρακτήρα, περνώντας σταδιακά σε μία Πανελλήνια εμβέλεια. Αλλαγή παρατηρείται και στην αρχιτεκτονική, η οποία δεν είναι πια τόσο απλή και υποτυπώδης, ενώ οι οικίες αρχίζουν να αποκτούν περισσότερο το χαρακτήρα του συγκροτήματος με πολλά δωμάτια και περισσότερο χώρο (π.χ. Ζαγορά Άνδρου).²⁴

ΑΒΕΒΑΙΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Υπό όλο αυτό το γενικότερο φάσμα και τη γενικότερη κατάσταση εκείνης της εποχής ερχόμαστε αντιμέτωποι με τρία προβλήματα-δυσκολίες. Το πρώτο είναι ότι οι μαρτυρίες και τα ίχνη που έχουμε μέχρι σήμερα στη διάθεσή μας είναι σχετικά λίγες, ακριβώς γιατί σχετικά λίγες είναι οι θέσεις που έχουμε εντοπίσει και μελετήσει μέχρι σήμερα. Μάλιστα, ακόμα και εκείνες οι θέσεις που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί, έχουν φέρει στο φως όχι πολλά ευρήματα από οικοδομικά κατάλοιπα, φυτικά κατάλοιπα, οστά ζώων, μεταλλικά αντικείμενα και κεραμική. Σύμφωνα με τον Desborough, οι θέσεις σε Αιγαίο και γενικά τον Ελληνικό χώρο που διαθέτουν οικιστικά και αποικιστικά κατάλοιπα είναι λιγότερες από τριάντα.²⁵ Επίσης, βλέποντας τους χάρτες στους οποίους κατανέμονται οι κατοικημένες θέσεις την περίοδο 1050-800π.Χ., δεν είμαστε σίγουροι εάν πρόκειται όντως για οικισμό ολόκληρο, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις έχουν βρεθεί μόνο ταφές.²⁶ Όπως προαναφέραμε, οι πληθυσμοί μετακινούνται διαρκώς και ιδρύουν καινούργιες κοινωνικές θέσεις, από τις οποίες άλλες διατηρούνται για καιρό, ενώ άλλες γνωρίζουν μία μικρή διάρκεια συνέχειας. Και οι δύο περιπτώσεις, όμως, είναι κάπως δύσκολο να διασώσουν τα υλικά τους κατάλοιπα μέχρι πρόσφατα, η κάθε μία για διαφορετικό λόγο: στις πρώτες οικιστικές θέσεις το γεγονός ότι συνεχίζουν να λειτουργούν και να κατοικούνται για καιρό μπορεί να μας παραπλανήσει και να εμπεριέχει στοιχεία από επόμενες χρονικές φάσεις, ενώ στις δεύτερες, εφόσον αυτές δε διατηρούνται αρκετά στο χρόνο, δεν προλαβαίνουν να αναπτύξουν σημαντική ποσότητα υλικού και άυλου πολιτισμού. Αντίστοιχα, όμως, οι δύο αυτές συνθήκες μπορούν να μας δώσουν, η κάθε μία με τον τρόπο της, τα κατάλοιπα και τις

²² Dickinson, 2018, 97

²³ Hoepfner, 2005, 132

²⁴ Hoepfner, 2005, 132

²⁵ Desborough, 1972, 261

²⁶ Dickinson, 2018, 128

πληροφορίες που θέλουμε: οι οικισμοί που έχουν διάρκεια, διότι όσο περνά ο χρόνος, τόσο μεγαλύτερη είναι η παραγωγικότητα και η δραστηριοποίηση, και οι οικισμοί που είναι αρκετά βραχύβιοι, διότι έτσι επιχώνονται και διασώζονται τα αρχιτεκτονικά και υλικά κατάλοιπα.²⁷

Το δεύτερο πρόβλημα είναι το τι τελικά συνέβη εκείνη την περίοδο. Δεν είναι βέβαιο κατά πόσο μιλάμε από τη μία για πλήρη παρακμή, καταστροφή και κατάρρευση και από την άλλη για μία σημαντική ανάκαμψη, ανάπτυξη, καινοτομία και εξέλιξη. Επίσης, εκτός του τι από τα δύο συνέβη, οφείλουμε να εξετάσουμε την κάθε περίπτωση οικισμού ξεχωριστά, διότι δεν έχουν όλες οι περιοχές την ίδια έκβαση και την ίδια χρονικότητα. Υπάρχει μία ποικιλία στο πώς επηρεάζονται οι άνθρωποι και οι περιοχές ανά τον Ελληνικό χώρο, στο πώς αντεπεξέρχονται στις Μετανακτορικές αλλαγές, στο πώς ορίζουν την ταυτότητα και την οργάνωσή τους, καθώς και στο πόσο διατηρούν την ύπαρξή τους. Καταλήγουμε, επομένως, ότι πράγματι λαμβάνει χώρα ένα νεωτερισμός, μία καινούργια αντίληψη και διαχείριση του πολιτισμού.²⁸ Η χρήση του μετάλλου κυριαρχεί σε όλες τις Μετανακτορικές κοινωνίες, εισάγονται ή επινοούνται, όπως είδαμε και προηγουμένως, νέοι τρόποι ταφής (καύση από την Εγγύς Ανατολή, καθώς και σχεδόν πλήρης, με εξαίρεση λίγες περιπτώσεις, αντικατάσταση των θολωτών ή θαλαμοειδών ομαδικών τάφων από απλούς ατομικούς λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους), ενώ αυξάνεται σημαντικά η παρουσία όπλων στις ταφές (ξίφη, αιχμές, πανοπλίες κ.ά.) τα οποία μαζί με τα κοσμήματα είναι αυτά που αποδίδουν τους τάφους σε ανώτερα κοινωνικά πρόσωπα. Παράλληλα, ωστόσο, κάποιες περιοχές της Ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης διατηρούν κατά την ΥποΜ περίοδο, άλλοτε σε μεγαλύτερο και άλλοτε σε μικρότερο βαθμό την κληρονομιά της Εποχής του Χαλκού. Για παράδειγμα, στην Ηπειρωτική Ελλάδα ο υλικός πολιτισμός της εποχής εκείνης, όπως εντοπίζεται από τις ανασκαφές, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί καθαρά ως «Μυκηναϊκός», αλλά κρατάει από την προηγούμενη εποχή κάποιες παραδόσεις και στοιχεία στη διακόσμηση της κεραμικής και γενικότερα κάποιες Μυκηναϊκές παραδόσεις.²⁹ Στην Κρήτη, αντίστοιχα, έχουν έρθει στο φως νεκροταφεία και οικισμοί της ΥποΜ περιόδου, τα οποία πάλι φαίνεται να διατηρούν κάποιες προηγούμενες παραδόσεις. Επομένως, καταλήγουμε στο ότι πραγματοποιούνται όντως σημαντικές πολιτισμικές αλλαγές ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ και καθ' όλη τη Μετανακτορική φάση, αλλά αυτές δεν μπορούν να τοποθετηθούν χρονικά σε μία περιορισμένη και αυστηρά καθορισμένη περίοδο, καθώς τα στάδια μετάβασης και νεωτερισμού απλώνονται τελικά σε μία ευρύτερη χρονικότητα απ' ό,τι νομίζαμε. Δεν είναι σωστό να πούμε ότι ο πολιτισμός αλλάζει ξαφνικά τον 11^ο αι. π.Χ. και ότι αμέσως ξεκινάει κάτι καινούργιο.

Ένα τρίτο πρόβλημα είναι η ερώτηση του εάν τελικά ο πληθυσμός κατά την Εποχή του Σιδήρου αυξάνεται, μειώνεται ή μένει ο ίδιος. Αρκετοί υποστηρίζουν πως μειώνεται, καθώς όπως προαναφέραμε δεν είναι ούτε πολλές ούτε μεγάλες οι κατοικημένες θέσεις και τα ευρήματά τους, ειδικά εάν τις εξετάσουμε συγκριτικά με την Ανακτορική φάση. Ο Snodgrass υποστήριξε πως ο πληθυσμός του Αιγαίου έχει μειωθεί κατά $\frac{3}{4}$ στο τέλος της

²⁷ Dickinson, 2018, 93

²⁸ Dickinson, 2018, 115

²⁹ Dickinson, 2018, 116

Εποχής του Χαλκού.³⁰ Ο Desborough πίστευε ότι το 1100π.Χ. είχε μείνει «σχεδόν το 1/10 του πληθυσμού που υπήρχε μόλις έναν αιώνα και κάτι νωρίτερα».³¹ Πιο πρόσφατα ο I. Morris υποστήριξε και αυτός μείωση κατά 70%.³² Από την άλλη, όμως, εντοπίζουμε στον Ελλαδικό χώρο πολλές διάσπαρτες ταφές και νεκροταφεία, πράγμα που μας οδηγεί στη σκέψη μήπως τελικά ο πληθυσμός αυξήθηκε και για αυτό συναντάμε περισσότερους τάφους. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν είναι ασφαλές να το πούμε, διότι πιο ασφαλής είναι η θεωρία ότι την εποχή αυτή, που η κοινωνική αυστηρή ιεραρχία έχει υποχωρήσει, περισσότεροι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να ταφούν δημόσια και φανερά. Επομένως, ακόμα και αν γνωρίζει κάποια μείωση ο πληθυσμός, αυτή δεν είναι μάλλον τόσο μεγάλη και σημαντική. Άλλωστε μην ξεχνάμε, ότι οι άνθρωποι μετακινούνται σε μέρη πολλές φορές απρόσιτα και απομακρυσμένα και γενικά διασκορπίζονται σε περιοχές με καλής ποιότητας καλλιεργήσιμη και αρόσιμη γη, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντα εύκολο να εντοπίσουμε σήμερα τις θέσεις αυτές. Ο Παπαδόπουλος και ο Dietz ήταν από εκείνους που έφεραν αντίρρηση στην άποψη περί καταστροφικής μείωσης και φτώχιας του πληθυσμού υποστηρίζοντας πως μεγάλο μέρος του πληθυσμού απομακρύνεται από τις ακροπόλεις, αλλάζει το μέχρι τότε γνωστό μοντέλο κατοίκησης και εγκαθίσταται στην ύπαιθρο, στα χωράφια, στην αγροτική ζωή, όπου οι οικισμοί ήταν ίσως πολύ μικροί και δύσκολο να ανιχνευτούν.³³ Επίσης, οι θέσεις της Μετανακτορικής και ΠΕΣ δεν είναι τόσο εύκολο να εντοπιστούν συγκριτικά με τις αντίστοιχες της Τρίτης Ανακτορικής και Κλασσικής εποχής, διότι η κεραμική δεν έχει ακόμα τόσο τυπική και καθορισμένη διακόσμηση ή μορφή. Επομένως, είναι πιο ασφαλές να αρκεστούμε στην άποψη ότι ο πληθυσμός της εποχής εκείνης είναι ολιγάριθμος και ότι ο αριθμός του κάθε οικισμού δεν είναι απαραίτητα ο ίδιος, εφόσον διαφορετικό είναι και το μέγεθος του καθενός.

---

³⁰ Snodgrass, 2001, 367

³¹ Desborough, 1972, 18

³² Morris, 1997, 540

³³ Papadopoulos, 1996, 254 & Dietz, 1982, 102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΡΕΙΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ

ΛΕΥΚΑΝΤΙ, ΕΡΕΤΡΙΑ, ΩΡΩΠΟΣ

Μέχρι τώρα ασχοληθήκαμε με το γενικότερο πλαίσιο των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων, παρουσιάσαμε κάτι απ' όλα τα βασικά στοιχεία και εντοπίσαμε, τα κύρια χαρακτηριστικά τους όχι σε ένα συγκεκριμένο οικισμό, αλλά σε διάφορους. Μάλιστα, οι αναφορές που κάναμε αφορούσαν λίγους οικισμούς, σε αντίθεση με τον πραγματικό αριθμό των οικιστικών θέσεων της περιόδου, οι οποίες δεν είναι απαραίτητα πάντα ένα μεγάλο σύνολο, αλλά μπορεί να είναι και ένα μόνο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο. Ακόμα και κάτι μικρό και φαινομενικά ασήμαντο εκ πρώτης όψεως μπορεί για την αρχαιολογία να αποτελέσει σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης. Στη συγκεκριμένη, ωστόσο, έρευνα σκοπός δεν είναι τόσο να εντοπίσουμε το πλήθος οικιστικών καταλοίπων και να το μελετήσουμε, αλλά να εστιάσουμε, όπως αναφέραμε και στον πρόλογο, σε τρεις ειδικές περιπτώσεις του νότιου Ευβοϊκού κόλπου κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους, το Λευκαντί, την Ερέτρια και τον Ωρωπό [εικ.6]. Μάλιστα, ο λόγος που ξεκινάμε πρώτα από την μελέτη της αρχιτεκτονικής και της οικιστικής δομής τους είναι φυσικά διότι αυτά θα μας αποκαλύψουν την κοινωνική οργάνωση, τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, καθώς και τις ανθρώπινες και έμφυλες σχέσεις. Είτε πρόκειται για οικίες, είτε για θρησκευτικά κτήρια, είτε για τάφους, είτε για εργαστήρια, είτε για οποιασδήποτε άλλης χρήσης, το καθένα μπορεί να μας δώσει μία σημαντική εικόνα για το πώς αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι την εποχή εκείνη τη ζωή τους γενικότερα.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να αντιληφθούμε πώς μέσα από την αρχιτεκτονική, δημόσια και ιδιωτική, και σε συνδυασμό με το πλήθος μικρών κατασκευών και αντικειμένων που βρίσκουμε στο εσωτερικό ή στον περίγυρό τους μπορούμε να ρίξουμε φως στον καθημερινό βίο και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Καθ' ένα από αυτά έχει κάτι να μας πει για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, οι οποίες, όμως, ανταποκρίνονται στη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς, αν δίνουμε έμφαση στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μιας άλλης εποχής, προηγούμενης ή επόμενης, τα συμπεράσματα και τα δεδομένα θα ήταν διαφορετικά. Κάθε εποχή παράγει τη δική της σχέση μεταξύ οικιακής οργάνωσης και κοινωνικής συμπεριφοράς, ανάλογα με τις γενικότερες μεταβολές που συντελούνται σε αυτήν. Με άλλα λόγια, τα κτήρια έχουν θεωρηθεί ως βασική «ανάγνωση» τόσο της ζωής μέσα σε αυτά, όσο και του πώς αυτά διαπλέκονται με τις εκτενέστερες κοινωνικές και οικονομικές σφαίρες.³⁴ Παράλληλα, όμως, με αυτήν την «ανάγνωση» οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί και ξεκάθαροι πάνω σε αυτό που μελετάμε, από την άποψη ότι πρέπει να μελετάμε το κάθε νοικοκυριό και οικιστικό σύνολο σε συγκεκριμένη τοποθεσία, περίοδο και κοινωνική ομάδα. Στη φάση αυτή η τοποθεσία και

---

³⁴ Ault, Nevett, 2005, 160

η περίοδος έχουν ήδη οριστεί παραπάνω. Σχετικά με την κοινωνική ομάδα, θα προσπαθήσουμε να είμαστε πιο ανοικτοί και να κινηθούμε ανάμεσα σε όποιες πιθανές διαφοροποιήσεις εντοπίσουμε.

Εικόνα 6. Ο Νότιος Ευβοϊκός Κόλπος με τους σημαντικότερους οικισμούς της ΠΕΣ

(Mazarakis, 2007, σελ.37)

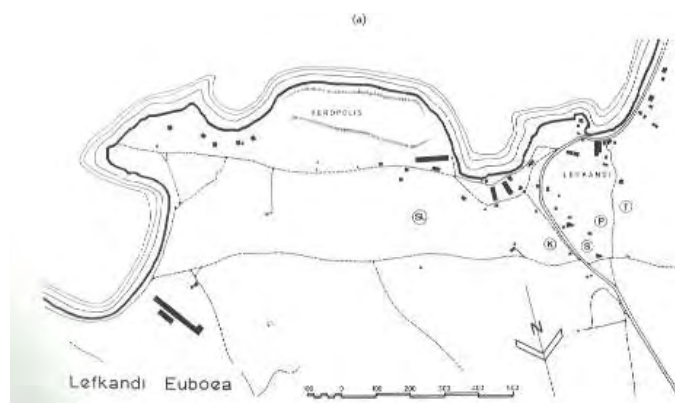
ΛΕΥΚΑΝΤΙ

Το Λευκαντί θεωρείται μία από τις πιο ισχυρές και αξιοσημείωτες θέσεις της Εύβοιας. Βρίσκεται ανάμεσα στη Χαλκίδα και την Ερέτρια, δύο από τις σημαντικότερες πόλεις-κράτη της Εποχής του Σιδήρου, το έδαφος της είναι ιδιαίτερα καλλιεργήσιμο και έφορο, και η θέση της καίρια, τόσο χάρη στη σύνδεση που προσφέρει στις δύο πόλεις, όσο και χάρη στην εγγύτητα της προς τη θάλασσα.³⁵ Στοιχεία δείχνουν πως διέθετε παλαιότερα δύο ασφαλή λιμάνια. Το Λευκαντί αποτελείται από δύο τοποθεσίες, την Τούμπα και την Ξερόπολη, οι οποίες βρίσκονται αρκετά κοντά μεταξύ τους, με την πρώτη να βρίσκεται πιο βόρεια και τη δεύτερη πιο νότια και ανατολικά [εικ.7]. Ανθρώπινη κατοίκηση έχει διαπιστωθεί στην Ξερόπολη ήδη από την Ύστερη Νεολιθική και Πρωτογεωμετρική περίοδο, καθώς έχουν βρεθεί χαρακτηριστικά θραύσματα και κατάλοιπα της εποχής εκείνης, από

³⁵ Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 1

κεραμική έως και αρχιτεκτονικά υπολείμματα. Προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού, πιθανότατα λόγω των καταστροφών και αλλαγών σε όλο τον ελληνικό χώρο, φαίνεται να διακόπτεται κάπως η κατοίκηση, η οποία, όμως, συνεχίζεται ξανά από την ΥΕ ΙΙΙΓ (1200-1100 π.Χ.). Οι πρώτοι κάτοικοι την ανοικοδομούν χτίζοντας όχι πάνω από τα παλαιά κατάλοιπα, αλλά εκ νέου, καθαρίζοντας το χώρο από οτιδήποτε προηγούμενο,³⁶ και διατηρούν το οικιστικό αυτό σύνολο για αρκετό καιρό μέχρι να καταστραφεί ξανά από πυρκαγιά και να χαθεί όλος σχεδόν ο οικισμός. Τα νέα κτήρια χτίζονται πάνω από τα προηγούμενα συντρίμια, αλλά αυτή τη φορά με νέου τύπου σχέδιο και στοίχιση, έναν καινοτόμο και ασυνήθιστο κανόνα, κάτι που μαρτυρά πως οι κάτοικοι δεν είναι οι προηγούμενοι, αλλά νέοι. Γενικά, η τοποθεσία υπέστη και άλλες καταστροφές στο χρόνο με μία περίοδο εγκατάλειψης μετά το 1100 π.Χ., η οποία, ωστόσο, δε φαίνεται να κρατά για πολύ, αφού από την Πρωτογεωμετρική εποχή (1050 π.Χ.) ξεκινά η σημαντικότερη και η πιο ενδιαφέρουσα, για εμάς, φάση κατοίκησης και ανοικοδόμησης. Η οικιστική αυτή δραστηριοποίηση, με μεγάλα, πολύ πιθανόν διώροφα κτήρια, αρκετά δωμάτια και χτισμένα με λίθινη βάση³⁷, είναι εμφανής και συνεχής για τα επόμενα Γεωμετρικά χρόνια, κάτι που καθιστά τη θέση ακόμα πιο ιδιαίτερη, καθώς δεν έχουν βρεθεί άλλοι σημαντικοί οικισμοί στη γύρω περιοχή.

Εικόνα 7. Κάτοψη της περιοχής στο Λευκαντί

(Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, pl. 2)

ΞΕΡΟΠΟΛΗ

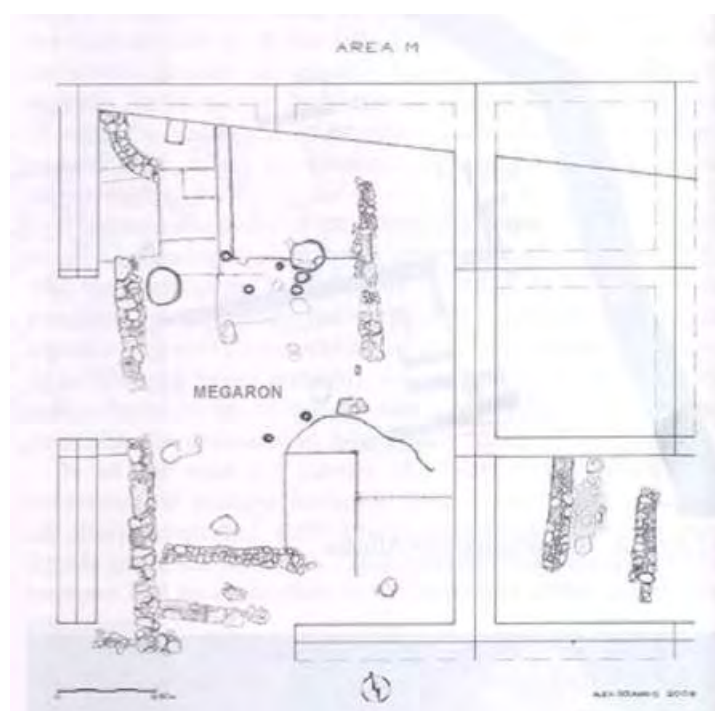
Η Ξερόπολη είναι ουσιαστικά ο οικισμός, ο οποίος συνεχίζεται μέχρι και τον 8^ο αι. π.Χ., οπότε παρακμάζει και μεταφέρεται πιθανόν στη γειτονική Ερέτρια. Τα άφθονα θραύσματα κεραμικής που έχουν έρθει στο φως από την περιοχή της Ξερόπολης του τελευταίου αυτού στρώματος κυμαίνονται χρονολογικά από την Πρωτογεωμετρική εποχή μέχρι και την αρχή της ΥΓ εποχής. Πρόκειται για ένα σχετικά επίπεδο πλάτωμα, το οποίο μπορεί να είναι αποτέλεσμα διάβρωσης πολλών χρόνων, αλλά καταλήγει τελικά σε ένα πολύ γόνιμο και καλλιεργήσιμο έδαφος. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οικισμού είναι διάσπαρτα, θα λέγαμε, και ασύνδετα μεταξύ τους πολλές φορές. Παρ' όλα αυτά, όμως, έχει καταστεί

³⁶ Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 2

³⁷ Dickinson, 2018, 96, 148

σαφές από τις ανασκαφές πως πρόκειται για έναν οικισμό με καλοφτιαγμένα σπίτια, αυλές και τοίχους.³⁸ Δύο περιοχές από αυτές που έχουν ανασκαφεί φέρνουν στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικισμού, η περιοχή I και II, με την πρώτη ανατολικά και τη δεύτερη δυτικά. Ανάμεσα στα συγκροτήματα της Ξερόπολης κατά την Πρωτογεωμετρική εποχή, και συγκεκριμένα του 10^{ου} αι. π.Χ., έχει βρεθεί ένα κτήριο το οποίο ξεχωρίζει από όλα τα άλλα, διότι είναι αρκετά μεγάλο (13x7,50 μ.), μακρόστενο, αψιδωτό ή ορθογώνιο και με πλούσια ευρήματα στο εσωτερικό του, πράγμα που θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει ως ηγεμονική οικία, δηλαδή ένα «Μέγαρο» [εικ.8]. Ο χαρακτηρισμός του ως «Μέγαρον» ταιριάζει και με τον ορισμό που μας δίνει ο Όμηρος ως ένα μακρόστενο οικοδόμημα με είσοδο στην μία στενή πλευρά, που διαιρείται σε ένα ή περισσότερα δωμάτια, το ένα πίσω από το άλλο.³⁹ Άλλωστε, η αλήθεια είναι πως δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν κάποιο άλλο εξέχον οικοδόμημα στην περιοχή αυτήν, με αποτέλεσμα να μη μας δυσκολεύει ιδιαίτερα ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός του.

Εικόνα 8. Πρωτογεωμετρική ηγεμονική οικία της Ξερόπολης στο Λευκαντί

(http://lefkandi.classics.ox.ac.uk/2006regionI_gr.html)

Τμήμα από ένα άλλο οικοδόμημα της Ξερόπολης, αλλά της ΥΓ φάσης του οικισμού, και συγκεκριμένα του 8^{ου} αι. π.Χ., ανήκει σε ένα αψιδωτό κτήριο [εικ.9] πλάτους 5μ. και μήκους πάνω από 8,5μ., με κεντρική εστία, ένα τετράγωνο πέτρινο «θρανίο» σε επαφή με την εσωτερική παρειά του τοιχοβάτη και δύο διαδοχικά δάπεδα.⁴⁰ Το κτήριο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, ώστε να μας δώσει ικανοποιητικά στοιχεία, αλλά παρ' όλα αυτά είμαστε

³⁸ Mazarakis, 2007, 124

³⁹ Μαζαράκης, 2000, 97

⁴⁰ Coldstream, 1977, 196

σε θέση να φτιάξουμε μία εικόνα. Το εσωτερικό του κτηρίου είναι γεμάτο από πέτρες και σπασμένους πλίνθους, τα οποία προέρχονται μάλλον από τα δύο τμήματα τοίχου που μπορούμε να διακρίνουμε ανατολικά και δυτικά. Το δυτικό κομμάτι τοίχου δείχνει πως στα νότια το κτήριο καταλήγει σε μία αψίδα, στην οποία μάλιστα υπάρχει ίσως πόρτα, καθώς και η αψίδα φαίνεται να ευθυγραμμίζεται κάπως στο κέντρο και έχει βρεθεί μία μικρή περιοχή από βότσαλα στο σημείο εκείνο.⁴¹ Στα ανατολικά, σε επαφή με τον τοίχο, έχει βρεθεί μία τετράγωνη κατασκευή ή αλλιώς ένα πέτρινο «θρανίο», όπως το χαρακτηρίσαμε προηγουμένως, το αντίστοιχο του οποίου μπορεί να αποτελούν οι συσσωρευμένες πέτρες στην απέναντι μεριά, λίγο πιο βόρεια.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα τη χρήση του, αλλά εφόσον οι πλευρές του έχουν διαστάσεις 1,4μ. και άρα είναι πολύ μικρό για κρεβάτι, θα μπορούσε πιθανότατα να αποτελεί ένα εσωτερικό θρανίο ή τραπέζι. Στο εσωτερικό του κτηρίου έχουν ανακαλυφθεί διάφορα αντικείμενα, όπως ένα σιδερένιο μαχαίρι, μία ακονόπετρα, τριπτήρες, ένας λίθινος πέλεκυς, μία λίθινη βάση, μία χάντρα από φαγεντιανή, ένας λίθινος δίσκος και μία μεγάλη ποσότητα σπασμένων και διασκορπισμένων αγγείων από σκύφους, κοτύλες, κύπελλα, κρατήρες, οinoχόες και άλλα, τα περισσότερα στο βόρειο τμήμα του κτηρίου. Στο κέντρο, επίσης, έχει βρεθεί μία μικρή περιοχή με στάχτες καμένου ξύλου και πέτρες περιμετρικά, κάτι που θα το χαρακτηρίζαμε εύκολα εστία. Επομένως, με βάση όλα αυτά τα ευρήματα καταλήγουμε στο ότι πρόκειται προφανώς για μία οικία με όλες τις καθιερωμένες οικιακές δραστηριότητες. Συνεχίζοντας τις ανασκαφές και στα κατώτερα επίπεδα, βρίσκουμε 5-10μ. κάτω από το επίπεδο αυτό έναν ακόμα όροφο, τον πρώτο. Το δάπεδο του είναι από κόκκινο χώμα, ενώ οι τοίχοι του στέκονται εκεί, ακολουθώντας την ίδια μορφή με τους από πάνω, με την μόνη εξαίρεση πως η πέτρινη κατασκευή στα ανατολικά είναι αυτή τη φορά πιο ψηλή. Διαθέτει και αυτό το επίπεδο εστία με στάχτες, αλλά δεν διαθέτει τόσα πολλά θραύσματα κεραμικής και γενικά αντικείμενα.

Εικόνα 9. Τμήμα ΥΓ αψιδωτού κτηρίου στην Ξερόπολη στο Λευκαντί

(Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, pl. 5)

⁴¹ Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 14

Έξω από το κτήριο έχει ανασκαφεί στα ανατολικά του η προέκταση, μάλλον, ενός τοίχου, καθώς φαίνεται πως αυτός συνεχίζεται και πιο πέρα από το όριο των ανεσκαμμένων. Έχουν έρθει στο φως 8μ. του τοίχου αυτού, ο οποίος βρίσκεται στον άξονα Βορά-Νότου και απλώνεται παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο του κτηρίου [εικ.9]. Οι δύο αυτοί τοίχοι χωρίζονται από ένα πολύ μικρό πέρασμα, μικρότερο και από 1μ. Επάνω στον εξωτερικό τοίχο ακουμπάνε τρεις κυκλικές κατασκευές, δύο στα ανατολικά και μία στα δυτικά. Είναι χτισμένες με πολύ παρόμοιο τρόπο, καθώς είναι κατασκευασμένες εξωτερικά από μεγαλύτερες πέτρες, ενώ εσωτερικά γεμίζονται από μπάζα, χώμα και μικρότερες πέτρες, και χωρίζονται στο εσωτερικό τους από δύο παράλληλες μεταξύ τους σχισμές. Αυτή που σώζεται καλύτερα είναι η βορειότερη, στην οποία δύο πλάκες φαίνεται να γεφυρώνουν το κενό της μίας σχισμής.⁴² Η διπλανή της, η επίσης ανατολική, είναι λίγο διαφορετική από την άποψη ότι αρχικά είναι λίγο μεγαλύτερη και επίσης είναι κυκλικά πλαισιωμένα από μεγαλύτερες πέτρες, ενώ έχει καλυφθεί και από ένα παχύ στρώμα πηλού. Η αλήθεια είναι πως, πέρα από ένα σιδερένιο καρφί και μία λίβρα (μονάδα μέτρησης της χωρητικότητας ή του βάρους κάποιου πράγματος), τίποτα άλλο δεν έχει βρεθεί μέσα ή γύρω από τις ιδιαίτερες αυτές κατασκευές, ώστε να μας κατατοπίσει πάνω στο ποια ήταν η χρήση τους. Με βάση το σχέδιο τους θα μπορούσαμε να τα κατατάξουμε είτε ως μεγάλες εστίες και φούρνους, είτε ως αποθήκες λαδιού και κρασιού. Η απουσία, όμως, τόσο καμένου χώματος, όσο και ξεθωριασμένου χώματος αντίστοιχα μας αναιρεί τις δύο αυτές πιθανότητες. Καταλήγουμε, έτσι, να υποθέσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια πως αποτελούν τα θεμέλια από σιταποθήκες, κάτι το οποίο ενισχύει και η ύπαρξη των σχισμών, στις οποίες τοποθετούνται είτε ξύλινα δοκάρια για τη στήριξη κάποιας ανωδομής, είτε λειτουργούν ως εξαερισμό κάτω από ξύλινα ή πήλινα δάπεδα.⁴³ Εκτός αυτού, γνωρίζουμε πως το έδαφος ήταν καλλιεργήσιμο και γόνιμο αρκετά, καθώς και ότι οι σιταποθήκες τοποθετούνται γενικά σε ανοιχτούς χώρους, όπως στην προκειμένη περίπτωση που βρίσκονται σε μία υπαίθρια ανοιχτή αυλή.

Γενικά, έχουν βρεθεί διάσπαρτα στο χώρο της Ξερόπολης και άλλα αρχιτεκτονικά και υλικά κατάλοιπα, όπως τοίχοι, δάπεδα, θραύσματα κεραμικής, λίθου, μετάλλων και διάφορα ακόμα ανθρώπινα κατασκευάσματα τα οποία δείχνουν κατοίκηση. Πέρα, όμως, από αυτά που προαναφέραμε, όλα τα άλλα δεν είναι σε θέση να μας δώσουν μία ικανοποιητική και σαφέστερη εικόνα της αρχιτεκτονικής. Εκτός αυτού, στην Ξερόπολη δεν έχει επισημανθεί κάποιο νεκροταφείο, παρά μόνο λίγες διάσπαρτες ταφές εντός του οικισμού, είτε ενταφιασμοί, είτε καύσεις, είτε παιδικόι/βρεφικοί εγχυτρισμοί, οι οποίες ανήκουν μάλλον στους κατοίκους. Όσον αφορά τα πιο οργανωμένα και μαζικά νεκροταφεία της Ξερόπολης, αυτά βρίσκονται έξω από τον οικισμό, στις παρυφές του λόφου της Ξερόπολης, τα οποία χρονολογούνται από την ΥποΜ περίοδο έως και την Υπο-Πρωτογεωμετρική. Σε αυτά τα νεκροταφεία κυριαρχούν οι καύσεις των νεκρών, αλλά συναντάμε και σποραδικούς ενταφιασμούς [εικ.10]. Οι καύσεις συνεχίζουν να έχουν τον πρωταρχικό ρόλο μέχρι και λίγο πριν τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ., οπότε σταματά γενικά η χρήση των νεκροταφείων που γνωρίζουμε. Μας προξενεί εντύπωση το γεγονός, ότι κατά κύριο λόγο, τα καμένα υπολείμματα από τους νεκρούς δεν βρίσκονται μέσα στο όρυγμα, αλλά έξω, ενώ μέσα του βρίσκονται μόνο τα κτερίσματα, τα οποία τα τοποθετούν με τέτοιο τρόπο ώστε να

⁴² Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 24

⁴³ Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 24,25

δημιουργείται μία εικόνα ενταφιασμού.⁴⁴ Τεφροδόχο αγγείο έχει βρεθεί σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Εικόνα 10. Νεκροταφείο στη Ξερόπολη

(Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, pl. 77)

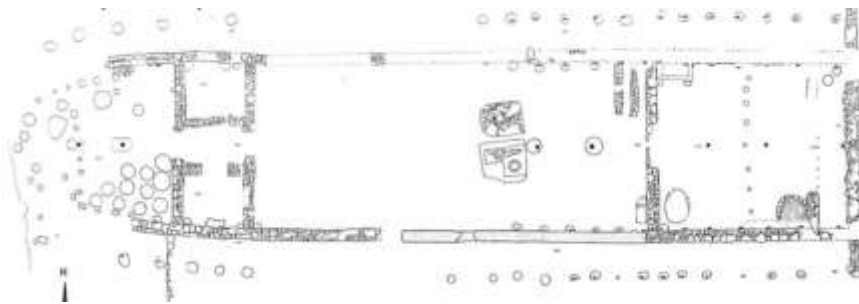
ΤΟΥΜΠΑ

Η Τούμπα, από την άλλη, είναι η νεκρόπολη, το πιο γνωστό νεκροταφείο στο Λευκαντί μαζί με το περίφημο λεγόμενο «Ηρώο», το οποίο [εικ.11] έχει θεωρηθεί και αυτό κτήριο που σχετίζεται άμεσα με την άρχουσα τάξη της εποχής, όπως θα δικαιολογήσουμε στη συνέχεια. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό οικοδόμημα της Πρωτογεωμετρικής εποχής, και πιο συγκεκριμένα των μέσων του 10^{ου} αι. π.Χ., μακρόστενο, αψιδωτό και ιδιαίτερα αξιοσημείωτο, αφού οι διαστάσεις του είναι πολύ μεγαλύτερες από κάθε άλλο της Εποχής του Σιδήρου (50μ. μήκος και 13,8μ. πλάτος). Η κάτοψή του θυμίζει ναό, καθώς είναι μεγαρόσχημο, διαθέτει αψίδα στη μία στενή πλευρά και παραπέμπει αρκετά στον πρωιμότερο τύπο του «Μεγάρου», τον οποίο εξηγήσαμε παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα, διακρίνουμε είσοδο, προθάλαμο, επιμήκη θάλαμο, δύο μικρά δωμάτια στο βάθος, που ήταν ίσως υπνοδωμάτια ή αποθήκες, και έναν αποθηκευτικό χώρο στην αψίδα πίσω από τα δωμάτια.⁴⁵ Σώζει μία θύρα στη μία μακριά πλευρά, και πιθανότατα θα έχει μία και στη στενή πλευρά της πρόσοψης, τα θεμέλια είναι λίθινα, οι τοίχοι δεν είναι εντελώς ευθύγραμμοι, με αποτέλεσμα το κτήριο να στενεύει προς τα δυτικά, η στέγη είναι δίρριχτη και επικλινής από ξύλα και άχυρα, ενώ έχει μάλλον και σκάλα που οδηγεί σε σοφίτα κάτω από τη στέγη. Εξωτερικά διακρίνουμε κοιλότητες για τη στήριξη ξύλινων πασσάλων από ένα περιστύλιο που απέχουν περίπου 1,80μ. από τον τοίχο, το οποίο ντύνει περιμετρικά το κτήριο, δημιουργεί κάτι σαν εξώστη και προσδίδει μάλλον περισσότερη στήριξη στη στέγη.

⁴⁴ Μαζαράκης, 2000, 161,166

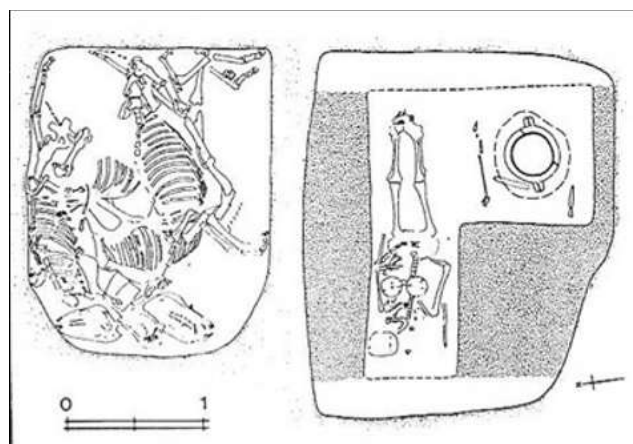
⁴⁵ Pohpam, Galligas, Sackett, 1990, 30,38

Στο εσωτερικό οι τοίχοι είναι επικαλυμμένοι με αργιλώδες επίχρισμα, ενώ έχουν βρεθεί ωμόπλινθοι σε διάφορα χρώματα, κάτι που μαρτυρά ίσως τη διακόσμηση των τοίχων από αυτούς φτιάχνοντας μοτίβα. Στο κέντρο του εσωτερικού του κτηρίου φαίνεται η ύπαρξη ακόμα μίας σειράς από πασσάλους, η οποία πρέπει να παρέχει περαιτέρω στήριξη της στέγης και εσωτερικά. Οι πάσσαλοι είναι σχεδόν ορθογώνιοι με εξαίρεση αυτούς που προαναφέραμε στο κέντρο του κτηρίου και οι διαστάσεις τους είναι οι συνηθισμένες γύρω στα 20εκ.⁴⁶ Μέσα στο κτήριο δεν έχουν βρεθεί υλικά κατάλοιπα και ευρήματα που θα μας βοηθούσαν να σχηματίσουμε μία άποψη για τη λειτουργία του, πράγμα που σημαίνει πως ίσως το άδειασαν πριν καταρρεύσει. Ένας μνημειακός κρατήρας βρέθηκε στο κεντρικό δωμάτιο, με διακόσμηση δένδρων κάτω από τις λαβές, θέμα που παραπέμπει στο δέντρο της ζωής, το οποίο αποτελεί το σύμβολο της Ευβοϊκής κεραμικής. Αυτό, όμως, που βρέθηκε μέσα και που καθιστά το «Ηρώο» ακόμα πιο δημοφιλές είναι τα δύο ορύγματα που είναι σκαμμένα στο εσωτερικό του [εικ.12]. Στο ένα όρυγμα βρέθηκαν τα οστά από μία γυναίκα και οι στάχτες από ένα άντρα μέσα σε τεφροδόχο χάλκινο κυπριακό αγγείο, οι οποίοι είναι πιθανώς αντρόγυνο, ενώ στο δεύτερο όρυγμα τέσσερα άλογα, μάλλον τα δικά του. Η γυναίκα, μάλιστα, υποστηρίζεται πως θανατώθηκε ηθελημένα κατά την κηδεία του συζύγου της ως ένδειξη θυσίας και πένθους.⁴⁷

Εικόνα 11. Κάτοψη από το «Ηρώο» στην Τούμπα στο Λευκαντί

(Coulton, pl. 28)

Εικόνα 12. Κάτοψη από τα δύο ορύγματα στο εσωτερικό του «Ηρώου»

(Coulton, pl. 28)

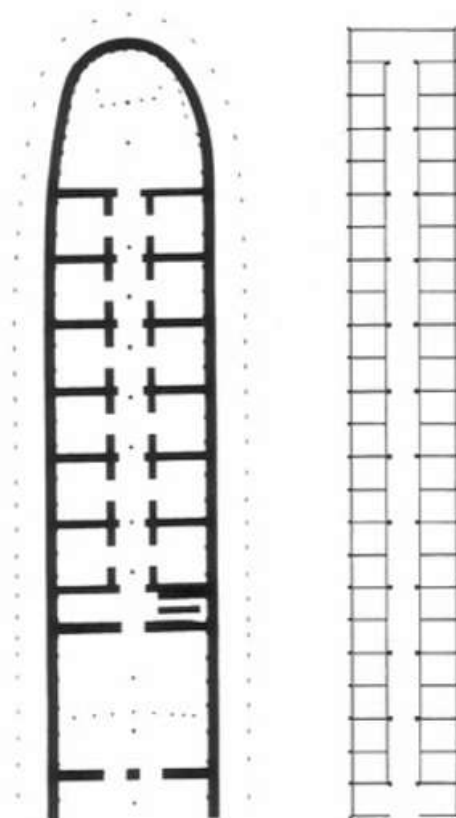
⁴⁶ Dickinson, 2018, 152

⁴⁷ Pohpam, Galligas, Sackett, 1990, 2, 21

Αυτό που μας δυσκολεύει ιδιαίτερα, όμως, είναι το τι αντιπροσωπεύει τελικά αυτό το μεγαλειώδες και ασυνήθιστο κτήριο. Είναι σίγουρα απομονωμένο, ξέχωρο και δεσπάζει συγκριτικά με τον υπόλοιπο οικισμό στην Ξερόπολη. Τι πραγματικά είναι όμως; Είναι ταφικό, είναι θρησκευτικό ή είναι οικία της άρχουσας οικογένειας της περιοχής; Και γιατί να είναι τόσο απομακρυσμένο από τον υπόλοιπο οικισμό, ενώ αυτό στέκει εκεί μόνο του χωρίς κανένα άλλο ίχνος οικίας; Έχουν διατυπωθεί δύο πιθανές εκδοχές: η μία θέλει το κτήριο οικία των νεκρών, οι οποίοι μετά το θάνατό τους θάβονται κάτω από το σπίτι τους, η άλλη το θέλει ως ένα «Ηρώο», ένα ιερό δηλαδή κτήριο που το χτίζουν, αφού πρώτα θάψουν το ζεύγος και τα άλογα στο σημείο εκείνο. Η πρώτη θεωρία βρίσκει ένα εμπόδιο στο ότι οι μελέτες έδειξαν πως το δάπεδο του κτηρίου δεν έχει πατηθεί σχεδόν καθόλου και πως η γενικότερη κατάσταση του είναι αρκετά ημιτελής σε αρκετά σημεία. Εκτός αυτού, μας προβληματίζει το γεγονός του ότι διάλεξαν ένα τόσο εκτός του κυρίως οικισμού σημείο, ώστε να χτίσουν την οικία τους. Επομένως είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε πως σε αυτό το κτήριο ζούσαν άνθρωποι. Από την άλλη, όσοι υποστηρίζουν την άποψη περί οικίας, χρησιμοποιούν ως εξήγηση το ότι το ζευγάρι ήταν αρκετά νέο (35 χρονών) όταν πέθανε και πως απλά δεν πρόλαβαν να ζήσουν για πολύ καιρό στο σπίτι, καθώς ο θάνατος τους βρήκε αμέσως μετά την ολοκλήρωση του «ανακτόρου». Παρ' όλα αυτά, όμως, η δεύτερη ερμηνεία ως «Ηρώο» που χτίζεται ως λατρευτικό κτήριο για να τιμήσει τους νεκρούς ως ήρωες και σημαίνοντα πρόσωπα, είναι για πολλούς πιο πειστική. Άλλωστε τα ευρήματα και η μεγαλοπρεπής κατασκευή του κτηρίου δείχνουν πως τα πρόσωπα αυτά είναι κάποιας ανώτερης κοινωνικής τάξης και υπόληψης. Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, δεδομένου του μικτού κοσμικού, πολιτικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, που χαρακτηρίζει την εποχή εκείνη τόσο τα ηγεμονικά πρόσωπα, όσο και τις ηγεμονικές οικίες, δεν είναι απίθανο να πρόκειται για μία ηγεμονική οικία, η οποία μπορεί να έχει μία σύντομη διάρκεια κατοίκησης και η οποία μετά μετατρέπεται σε τάφο και «Ηρώο».

Μία άλλη άποψη που προτείνει κάτι τελείως διαφορετικό είναι αυτή της Αλεξάνδρας Κουκουζέλη, η οποία χαρακτηρίζει το «Ηρώο» ως ένα «Long House». Αυτό σημαίνει πως πρόκειται για ένα κτήριο με πολλά δωμάτια στο εσωτερικό του, τα οποία τοποθετούνται εκατέρωθεν ενός μακρύ κεντρικού διαδρόμου, εφάπτονται το ένα με το άλλο και έχουν κοινούς τοίχους [εικ.13]. Παρακάτω βλέπουμε αριστερά το σχέδιο και την κατασκευή που προτείνει η Κουκουζέλη, ενώ δεξιά το ιδανικό και γενικότερο σχήμα των «Long Houses» από όσους υποστηρίζουν την ύπαρξή τους. Σε αυτά τα «Long Houses» ζει μία διευρυμένη οικογένεια, όχι μόνο οι στενοί συγγενείς, αλλά όλα τα μέλη, από τα οποία ένας είναι ο ηγέτης. Σαν μία πατριαρχική, δηλαδή, μικροκοινότητα, η οποία καθορίζεται από τα συγγενικά πρόσωπα και τον ηγέτη τους, όλοι κάτω από την ίδια στέγη. Όταν αυτό το ηγεμονικό πρόσωπο πεθάνει, τότε η οικία εγκαταλείπεται και η οικογένεια φτιάχνει ένα νέο «Long House». Γι' αυτό το λόγο, δηλαδή, θάβουν τον ηγέτη κάτω από την οικία, προκειμένου να δείξουν πως ο άρχοντας του σπιτιού αυτού θα μείνει για πάντα στο «βασιλείο» του, ενώ τα υπόλοιπα μέλη φεύγουν για να κάνουν μία νέα αρχή. Την άποψη, όμως, αυτή περί «Long House» της αρχαιολόγου δεν είναι εύκολο να την υποστηρίξουμε, διότι δεν έχουμε κανένα σημάδι για την ύπαρξη εσωτερικών τοίχων και τόσων δωματίων.

Εικόνα 13. Αριστερά η κάτοψη του «Long House» στην Τούμπα που προτείνει η κ. Κουκουζέλη και δεξιά η γενική κάτοψη των πιθανών «Long Houses»

(Coucouzeli, 2004)

Όποια και αν είναι, όμως, η λειτουργία του κτηρίου, αυτό που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν είναι αρχικά το γεγονός ότι αποτελεί μία πολύ καλή απόδειξη του ότι η ΠΕΣ δεν ήταν και τόσο «σκοτεινή». Ένα τέτοιο τεράστιο και μεγαλοπρεπές κτήριο, για να κατασκευαστεί απαιτεί υψηλές γνώσεις, ικανότητες και αρχιτεκτονικές δεξιότητες. Με άλλα λόγια, καθιστά σαφές πως οι άνθρωποι της εποχής δεν άργησαν να βγουν από τους πρώτους μεταβατικούς «σκοτεινούς» αιώνες και να εισαχθούν σε μία καινούργια περίοδο με σημαντικές εξελίξεις και δεξιότητες. Εκτός αυτού, αποτελεί δυνατή απόδειξη και όσον αφορά τις εξωτερικές επαφές και το εμπόριο, που έχουμε ήδη προτείνει ανάμεσα στον ελλαδικό χώρο και την Ανατολή, όπως μαρτυρά, για παράδειγμα, το κυπριακό τεφροδόχο αγγείο. Επίσης, καταλήγουμε μάλλον με σιγουριά πως το κτήριο αυτό ανήκει στον λεγόμενο «ισχυρό άνδρα». Είτε είναι οικία, είτε είναι ηρώο, είτε είναι «Long House», σίγουρα δεν είναι κτήριο που θα μπορούσε να διαθέτει ο καθένας. Τα ευρήματα του, η μεγαλειώδης αρχιτεκτονική του, η μοναδικότητα ή σπανιότητά του ως κατασκευής, όλα κλίνουν στο ότι μπορεί εύκολα να συσχετισθεί με τους ηγεμόνες της εποχής, οι οποίοι φυσικά είναι πάντα άνδρες.

Μάλιστα, μετά την ταφή των δύο αυτών προσώπων, ξεκινά μία παράδοση και ο χώρος μπροστά από το «Ηρώο» γίνεται νεκροταφείο κατά κύριο λόγο με καύσεις, αλλά και με λιγότερους ενταφιασμούς [εικ.14].

Εικόνα 14. Το νεκροταφείο μπροστά από το «Ηρώο»

(Porpham & Lemos, 1996, σελ. 207)

Οι ενταφιασμοί και οι καύσεις, που εντοπίζονται περισσότερο σε πήλινα τεφροδόχα αγγεία και λιγότερο σε χάλκινα και μεταλλικά, είναι ιδιαίτερα πλούσιες με εντυπωσιακά κτερίσματα, τα οποία μαρτυρούν και πάλι τις στενές επαφές με τον κόσμο αρχικά της ίδιας της Ελλάδας και κυρίως της Ανατολής και της Αιγύπτου. Οι τάφοι αυτοί είναι αδιαμφισβήτητα οι πιο πλούσιοι της εποχής, καθώς εντοπίζουμε κεραμική, αντικείμενα από χρυσό και άλλα πολύτιμα είδη, κοσμήματα από χρυσό και χαλκό και διάφορα άλλα κτερίσματα, τα οποία καθιστούν το Λευκαντί ένα από τα σημαντικότερα νεκροταφεία. Οι συγκεκριμένοι τάφοι ανήκουν μάλλον στους απογόνους του ζεύγους του «Ηρώου» ή γενικά στην άρχουσα τάξη του Λευκαντιού, συγγενείς και μη, που θέλουν να ταφούν δίπλα σε ανθρώπους ανάλογης κοινωνικής τάξης. Επομένως, όποια και αν είναι η πραγματική χρήση του κτηρίου αυτού στην Τούμπα, ανήκει σίγουρα σε άτομα άρχουσας τάξης.

Οι ταφές αυτές συνεχίζονται για ακόμα 150 χρόνια περίπου, οπότε μέσα στον 8^ο αι. π.Χ. το Λευκαντί εγκαταλείπεται και μετατοπίζεται, όπως προαναφέραμε, στην Ερέτρια είτε λόγω του φαινομένου του συνοικισμού και της ένωσης με άλλες κώμες, είτε λόγω κάποιας

σύγκρουσης μεταξύ Ερέτριας και Χαλκίδας, και συγκεκριμένα του Ληλάντιου πολέμου⁴⁸ που λαμβάνει χώρα στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. Βέβαια κάτι τέτοιο δεν είμαστε σε εύκολη θέση να το πιστοποιήσουμε, αφού δεν έχουμε κάποιο στοιχείο που να δείχνει πράγματι μία καταστροφή, μία σύγκρουση και μία βίαιη εγκατάλειψη του οικισμού, αλλά και γιατί είναι γνωστό πως οι δύο αυτές πόλεις έχουν αρκετά καλές σχέσεις και συνεργασία, ώστε να ιδρύσουν και τις πρώτες ελληνικές αποικίες στη Δύση. Επίσης, η Ερέτρια υπάρχει ήδη από τον 9ο π.Χ., οπότε το Λευκαντί βρίσκεται ακόμα στην ακμή του.⁴⁹ Ίσως ο λόγος να είναι απλώς κάποια γεωμορφολογικά προβλήματα του τύπου της σταδιακής επίχωσης. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα, το έδαφος και κυρίως τη σύγκριση του τοπίου στο πέρασμα των αιώνων, φαίνεται πως κατά πάσα πιθανότητα συνέβη μία σταδιακή κάλυψη της περιοχής και άρα μείωση του ελεύθερου δυνατού χώρου με σκοπό την αρχιτεκτονική και οικιστική δραστηριότητα.⁵⁰ Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα σίγουροι για τον πραγματικό λόγο.

ΕΡΕΤΡΙΑ

Περνάμε τώρα στο δεύτερο οικισμό που θα μας απασχολήσει, την Ερέτρια, η οποία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες δυνάμεις της εποχής μέχρι και τα Αρχαϊκά χρόνια. Η παρουσία της ξεκινά από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ., αλλά γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή κατά το 2^ο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., παίρνοντας ίσως, όπως προαναφέραμε, τη σκυτάλη από το Λευκαντί. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται πως η έκβαση του Ληλάντιου πολέμου ήταν υπέρ της Χαλκίδας, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι του Λευκαντιού να μετακινηθούν στην Ερέτρια. Πρόκειται για έναν οικισμό πολύ σημαντικό, καθώς μας παρέχει και αυτός πολλές χρήσιμες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της εποχής, την κοινωνική οργάνωση, καθώς και το θρησκευτικό χαρακτήρα και γενικά τις ιδεολογίες των ανθρώπων.

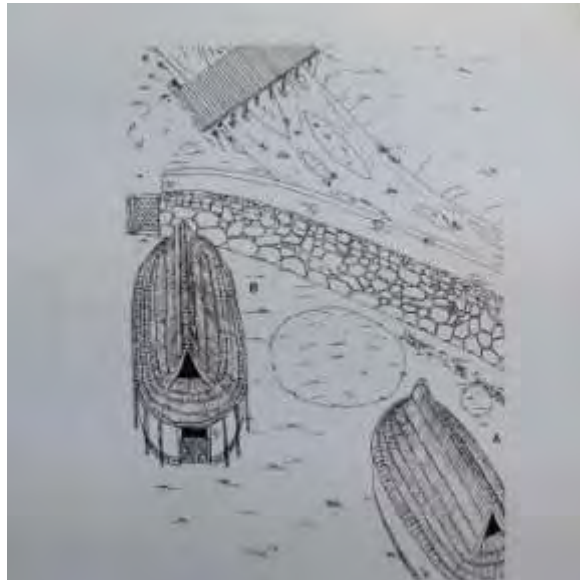
Ο οικισμός βρίσκεται σε βαλτώδη περιοχή και δίπλα ακριβώς στη θάλασσα [εικ.18], κάτι αναμενόμενο αν θυμίσουμε ότι οι Ερετρίεις ήταν σπουδαίοι ναυτικοί και ταξίδευαν σε ολόκληρη την Μεσόγειο. Ο οικισμός αποτελείται από αυτόνομα και μονωμένα μεταξύ τους σπίτια, χτισμένα με λίθινη βάση και πλίνθινη ανωδομή, αψιδωτά και ελλειψοειδή [εικ.15], τα οποία κατά το τέλος της Γεωμετρικής Εποχής και έπειτα σταδιακά αντικαθίστανται από ορθογώνια κτήρια, τακτική που συνηθίζεται γενικά εκείνη την εποχή, διότι ο πληθυσμός γνωρίζει μία κάποια αύξηση, ο διαθέσιμος χώρος των οικισμών περιορίζεται και η ανάγκη για μία εξοικονόμηση και καλύτερη διευθέτηση του εδάφους καθίσταται απαραίτητη. Και γι' αυτό το σκοπό τα ορθογώνια κτήρια είναι πιο κατάλληλα, αφού έχουν πλευρές και γωνίες, στις οποίες εφάπτονται μεταξύ τους και πιο πολλά κτήρια και πιο εύκολα. Επίσης, είναι ιδιαίτερο πως εδώ συναντάμε και πιο πρόχειρες κατασκευές από φθαρτά υλικά, χτισμένες από πηλό και άμμο σε στυλ καλύβας, κυκλικές, για τις οποίες δεν είμαστε τελείως σίγουροι σε τι αποσκοπούν. Παραμένει άγνωστο εάν πρόκειται για μόνιμες κατοικίες ή

⁴⁸ Μαζαράκης, 2000, 79,80

⁴⁹ Μαζαράκης, 2000, 80

⁵⁰ Pohpam, Sackett, Themelis, 1980, 2

βοηθητικά κτήρια ή αποθήκες ή κάτι άλλο.⁵¹ Τα σπίτια της Ερέτριας απλώνονται γύρω από το μνημειακό και αξιοσημείωτο ναό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου [εικ.18], τον οποίο θα αναλύσουμε παρακάτω. Ανασκαφές δείχνουν πως τα σπίτια αψιδωτά, ελλειψοειδή ή ορθογώνια, άλλα μικρότερα και άλλα μεγαλύτερα, βρίσκονται μέσα σε περιβόλους, πράγμα που τα καθιστά, όπως προαναφέραμε, κάπως μεμονωμένα και αυτόνομα μεταξύ τους. Από τους περιβόλους μόνο η λίθινη βάση φαίνεται να έχει σωθεί, αλλά είμαστε σε θέση να φανταστούμε μία ανωδομή από πλίνθους και όχι πολύ μεγάλου ύψους [εικ.15]. Η παρουσία τους, η οποία σημειώνεται και σε άλλους οικισμούς της ΠΕΣ, αποσκοπεί μάλλον στη δημιουργία ενός οίκου. Εντός κάθε περιβόλου, στους οποίους μπορεί να κατοικεί είτε μία μικρότερη οικογένεια, είτε μία μεγαλύτερη ανάλογα με το μέγεθος και τη χωρητικότητα, υπάρχει ένα νοικοκυριό και μία ή περισσότερες δραστηριότητες. Αυτές μπορεί να είναι η μεταλλοτεχνία ή η γεωργία ή η κτηνοτροφία ή και άλλες δραστηριότητες, αναλόγως τι επιτρέπει σε κάθε οικισμό το έδαφος, το κλίμα και οι πρώτες ύλες, αλλά και το κοινωνικό στάτους του κάθε νοικοκυριού. Στην Ερέτρια, στην περιοχή του ιερού του Απόλλωνα, έχουν βρεθεί διάσπαρτα κατάλοιπα κατεργασίας μετάλλων [εικ.16], κάτι που μαρτυρά πως μία από τις δραστηριότητες είναι και η μεταλλοτεχνία. Να σημειωθεί, ωστόσο, πως η ασχολία αυτή ανήκει μάλλον στην άρχουσα τάξη, με την έννοια ότι αυτή τη διευθύνει, την καθοδηγεί, την επιβλέπει και χρησιμοποιεί ως εργατικό δυναμικό τη μεσαία τάξη⁵².

Εικόνα 15. Αναπαράσταση Γεωμετρικών κτηρίων στην Ερέτρια

(Μαζαράκης, 2000, 328)

⁵¹ Snodgrass, 1987, 202

⁵² Verdan, 2007, 353

Εικόνα 16. Κάτοψη ΥΓ κτηρίων στο ιερό του Απόλλωνος και τα διάσπαρτα ίχνη μετάλλου

(Mazarakis, 2007, σελ.356)

Αναφέραμε στην πρώτη παράγραφο πως ο οικισμός στην Ερέτρια αναπτύχθηκε γύρω από τον ναό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου (το κτήριο 2 στην εικ.16), ο οποίος βρίσκεται στα ανατολικά και ανάμεσα στα δύο νεκροταφεία [εικ.18], στα οποία θα αναφερθούμε αργότερα. Ο ναός, όμως, αυτός δεν υπάρχει από την αρχή της κατοίκησης. Συγκεκριμένα, κατά τη ΜΓ II περίοδο (800-750 π.Χ.) μέχρι και την αρχή της ΥΓ αυτό που έχουμε είναι ένα σύνολο από μικρά αψιδωτά οικοδομήματα, καθώς και έναν κυκλικό βωμό. Από την επόμενη φάση μέχρι και το τέλος της ΥΓ (750-700 π.Χ.) χτίζεται τελικά ένα μεγάλο αψιδωτό κτήριο, ενώ τα προηγούμενα είτε καταστρέφονται, είτε ανακαινίζονται και επαναχρησιμοποιούνται.⁵³ Κατά την τρίτη φάση στα τέλη της Γεωμετρική Εποχή φαίνεται πως όλα τα άλλα κτήρια γύρω από το μεγάλο κεντρικό χάνονται πλήρως από το τοπίο, ενώ αυτό συνεχίζει να στέκει μόνο του για κάποιο διάστημα μέχρι την καταστροφή του. Το μεγάλο αψιδωτό κτήριο δεν είναι δύσκολο να ταυτιστεί με ναό και να συνδεθεί με θρησκευτικές δραστηριότητες, αφού έχουν βρεθεί στο δάπεδό του διάσπαρτα μεταλλικά αναθήματα, αλλά από την άλλη τα υπόλοιπα κτήρια δεν είναι ξεκάθαρο τι ρόλο κατέχουν. Για παράδειγμα, ο C. Bérard υποστήριξε πως το κτήριο 1 αποτελεί τον πρώιμο ναό του

⁵³ Verdan, 2007, 346

Απόλλωνα Δαφνηφόρου, και μάλιστα μία πιστή απομίμηση του πρώτου μυθικού ναού του Απόλλωνος στους Δελφούς, του Δαφνηφορείου, που σύμφωνα με την παράδοση (Ομηρικός Ύμνος του Απόλλωνος, στ. 220-221) ο ίδιος ο θεός έκτισε με κλαδιά και φύλλα δάφνης.⁵⁴ Κάτι τέτοιο, όμως, έχει πλέον απορριφθεί και από τους ίδιους τους ανασκαφείς και πρώην υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, διότι οι πιο πρόσφατες ανασκαφές έδειξαν, πως η ανωδομή των τοίχων είναι από πλίνθους. Περισσότερο θα λέγαμε πως κατέχει χαρακτήρα σχετικό με την άρχουσα τάξη, μία, δηλαδή, αριστοκρατική οικία, καθώς στο εσωτερικό του βρέθηκαν κομμάτια από ευβοϊκό κύπελλο με χαράγματα στο Φοινικικό αλφάβητο, κάτι που μας παραπέμπει εύκολα στην ελίτ της εποχής, αφού αυτή έχει την ευκαιρία και τη δυνατότητα να μάθει γραφή.

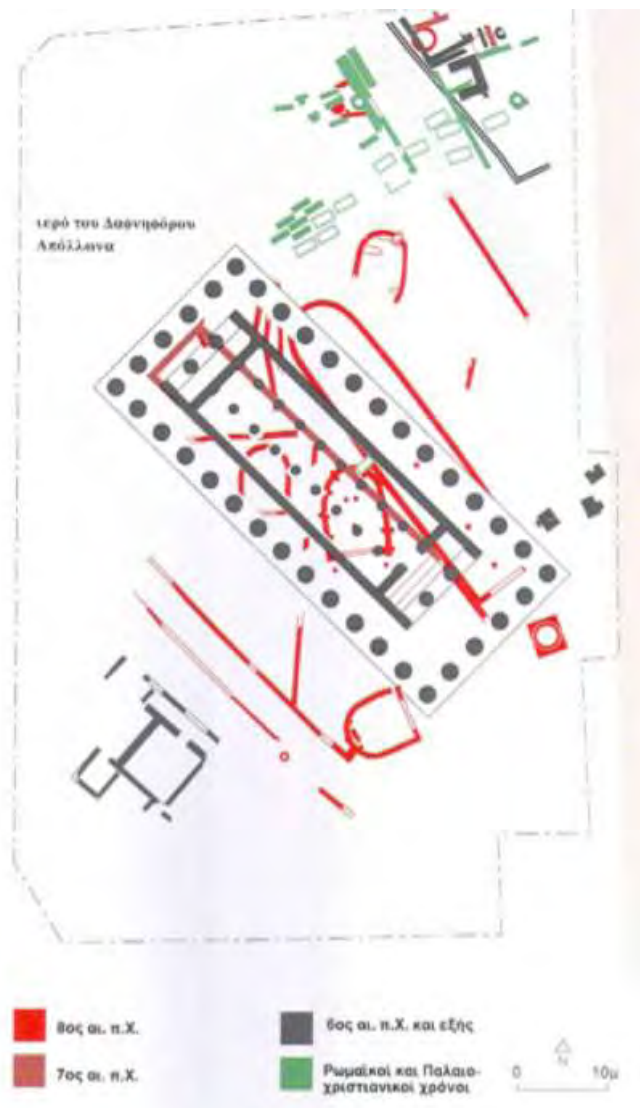
Επίσης, στο παρακείμενο κτήριο 150 βρέθηκαν υπολείμματα ενός μεγάλου κρατήρα, που βρισκόταν μάλλον μόνιμα στημένος και εξυπηρετούσε κοινωνικές και θρησκευτικές δραστηριότητες, κάτι, ωστόσο, που και πάλι δεν το κάνει ναό. Μην ξεχνάμε πως μέχρι και τον 8^ο αι. π.Χ., οπότε κάνουν την εμφάνισή τους οι ναοί με τον επίσημο τρόπο που γνωρίζουμε για πολλά ακόμα χρόνια, τα κτήρια θρησκευτικού-ιερατικού χαρακτήρα ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τα κτήρια κοινωνικών συναθροίσεων και συμποσίων, αφού δεν υπάρχει ακόμα κάποιος άλλος χώρος για το σκοπό αυτό. Συνάμα, ταυτίζονται και με τις λεγόμενες «ηγεμονικές οικίες», αυτά τα επιμήκη αψιδωτά κτήρια στα οποία διαμένει ο ηγεμόνας και η άρχουσα τάξη, διότι τα άτομα αυτά είναι επιφορτισμένα τόσο με διοικητικά, όσο και με ιερατικά καθήκοντα. Είναι οι διαμεσολαβητές των θεών για την διοίκηση των ανθρώπων πληθυσμών.⁵⁵

Επομένως, συμφωνούμε μάλλον με την άποψη του Μαζαράκη Αινιάνος, πως τα κτήρια αυτά στην Ερέτρια αποτελούν οικίες. Πού είναι, όμως, ο επίσημος θρησκευτικός και λατρευτικός χώρος πριν από την ανέγερση του μνημειακού αψιδωτού ναού; Είναι πολύ πιθανόν να έχει τη μορφή υπαίθριου ιερού χώρου, ένα τέμενος, κάτι το οποίο άλλωστε θεωρείται συχνό φαινόμενο της εποχής εκείνης για την τέλεση των θρησκευτικών δραστηριοτήτων πριν από την εμφάνιση των ναών. Κάτι τέτοιο ενισχύεται και από την ύπαρξη ενός κυκλικού βωμού στο χώρο αυτό, ο οποίος συνυπάρχει με όλα αυτά τα προαναφερθέντα μικρότερα οικοδομήματα. Όταν χτίζεται ο ναός του Απόλλωνα, ο κυκλικός βωμός γίνεται ορθογώνιος (αρ.12 εικ.16), ενώ το κτήριο 150 ίσως συνυπάρχει για ένα μικρό διάστημα με το ναό. Τον 7^ο αι. π.Χ. στη θέση του αψιδωτού ναού χτίζεται ο εκατόμπεδος ορθογώνιος, ενώ τον 6^ο αι. ο περίστυλος ορθογώνιος [εικ.17]. Αντιλαμβανόμαστε, έτσι, με την εναλλαγή αυτή πώς από τους αψιδωτούς ναούς της Γεωμετρικής Εποχής, οι οποίοι συνδυάζουν ακόμα κάποια αρχιτεκτονικά στοιχεία από τις ηγεμονικές οικίες, περνάμε στους Αρχαϊκούς και Κλασικούς ναούς.

---

⁵⁴ Bérard, 1971, 59-73

⁵⁵ Mazarakis, 1997, 306

Εικόνα 17. Οι τρεις διαδοχικές χρονολογικές φάσεις του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια

(Huber, 2003, pl. 6)

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της περιοχής αυτής γύρω από το ναό είναι η παρουσία άφθονων μεταλλευτικών υλικών, όπως χαλκός, χρυσός και σίδηρος [εικ.16]. Το κτήριο 17, μάλιστα, έχει ταυτιστεί ως εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, στο οποίο θα μπορούσαν να κατασκευάζονται κάποια από τα αναθήματα που προσέφεραν οι πιστοί στο θεό. Όλα αυτά τα στοιχεία αποδίδουν στην περιοχή του ιερού μία έντονη ενασχόληση με την μεταλλοτεχνία.⁵⁶ Η μεταλλευτική δραστηριότητα πρέπει, μάλιστα, να είναι αρκετά εκτεταμένη, καθώς μαζί με τα υπολείμματα σκωριών έχουν βρεθεί διάσπαρτα πολλά θραύσματα από κλιβάνους, τα οποία φαίνεται πως έχουν συγκεκριμένο σχήμα και μικρό μέγεθος (το πολύ 20εκ σε διάμετρο και 15εκ σε ύψος). Επίσης, έχουν ανασκαφεί μερικές

⁵⁶ Verdan, 2007, 347

εστίες, μία από τις οποίες βρίσκεται μπροστά από την είσοδο του κτηρίου 5, έχει σχήμα U, περιέχει ίχνη δυνατής φωτιάς, είναι γεμάτη από στάχτες, ενώ η γύρω εικόνα δείχνει να είναι περικλειστη από μία πλίνθινη κατασκευή [εικ.16]. Όλα αυτά καθιστούν την περιοχή ένα περίπλοκο και οργανωμένο εργαστήριο, χαρακτηριστικά του οποίου δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλο σημείο του οικισμού. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως σίγουροι ποια θα ήταν η λειτουργία του χώρου αυτού, καθώς σε αυτόν εντοπίστηκαν ανάμεικτα ίχνη τόσο από κατοίκηση, όσο και από θρησκευτικές και μεταλλευτικές δραστηριότητες. Ίσως πρόκειται για μία εγκατάσταση που συνδυάζει όλα τα παραπάνω ταυτόχρονα. Ίσως, από την άλλη, να υπερισχύει η οικιακή και θρησκευτική λειτουργία, ενώ η μεταλλευτική να έχει πιο περιστασιακό χαρακτήρα και να λαμβάνει χώρα μόνο σε ειδικές περιπτώσεις, όπως γιορτές και τελετές ή φάσεις οικοδόμησης και ανακαίνισης. Με κάποια βεβαιότητα, τουλάχιστον, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε ένα σημαντικό συμπέρασμα τόσο για το ιερό της Ερέτριας, όσο και γενικά για τα ιερά της Γεωμετρικής Εποχής: φαίνεται πως αυτά λειτουργούν ως οικονομικά κέντρα και σημεία συνάντησης τεχνιτών, καθώς και χώροι για την ελίτ της εποχής.⁵⁷ Ο συνδυασμός, μάλιστα, αυτών των δύο ανθρωπινων κατηγοριών συνάδει με την άποψη ότι η μεταλλοτεχνία αποτελεί δραστηριότητα της άρχουσας τάξης, που προσφέρει κύρος και διάκριση, αλλά οι πραγματικοί παραγωγοί είναι οι τεχνίτες, οι οποίοι είναι πολύ πιθανόν να μην μένουν εκεί μόνιμα, αλλά να έρχονται και από άλλα μέρη, εάν δεχθούμε και την άποψη πως πρόκειται για περιστασιακή δραστηριότητα. Άλλωστε, η νέα αυτή τεχνολογία που εκδηλώνεται από το τέλος της Εποχής του Χαλκού, προκύπτει από πρότυπα της Ανατολής και φτάνει στον ελληνικό χώρο μέσα από ανθρώπους που ταξιδεύουν ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους. Με την κατάρρευση των ανακτόρων περνάμε σε μία καινούργια περίοδο, στην οποία οι κοινωνικές αλλαγές είναι έντονες. Έτσι και η εμφάνιση της μεταλλουργίας αποτελεί όχι μία συνέπεια, αλλά ένα κίνητρο για μία κοινωνική και ιεραρχική διαφοροποίηση της εποχής που ξεκινά.⁵⁸

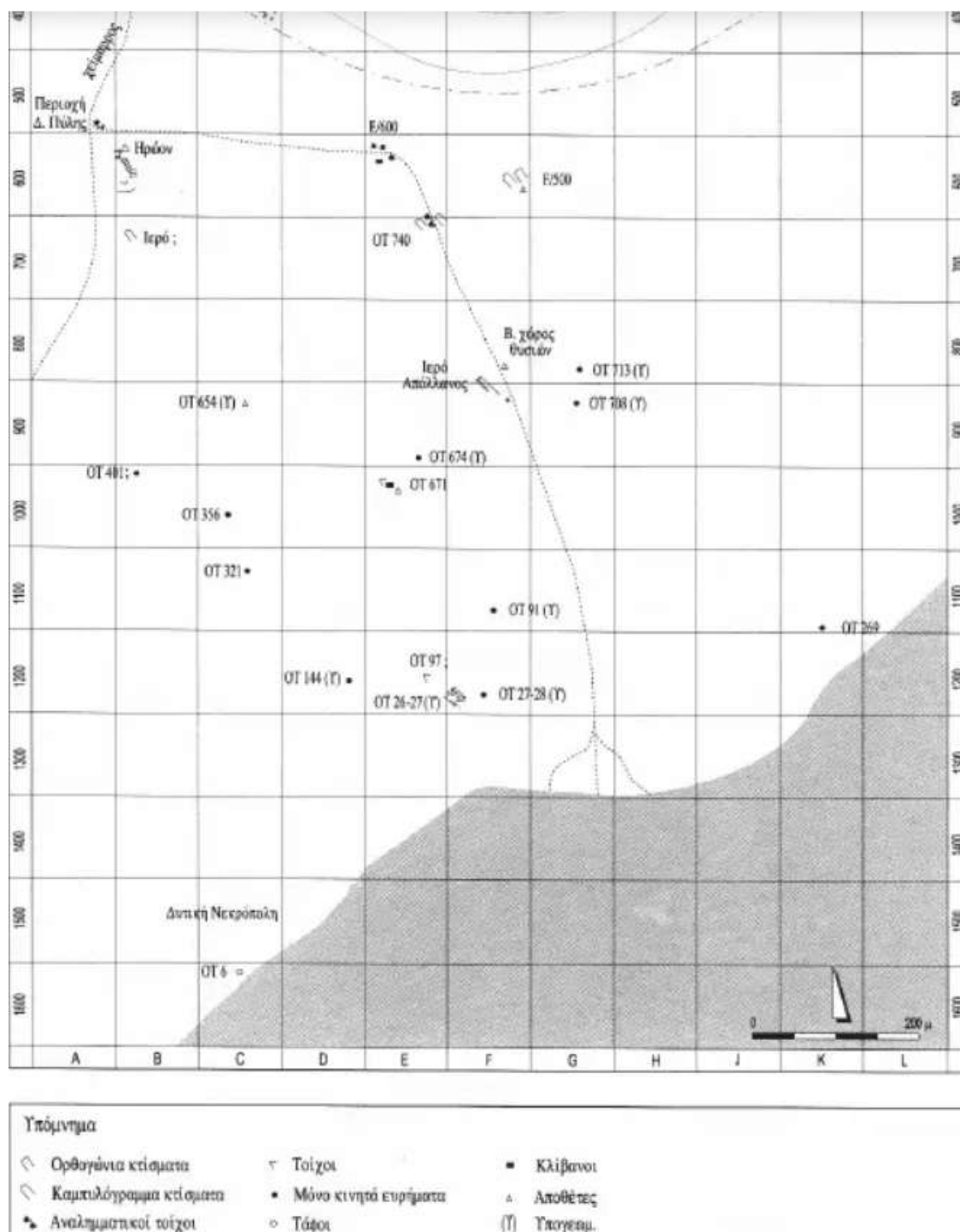
Ο οικισμός παρατηρούμε πως συνεχίζει την κατοίκηση και δραστηριοποίησή του μέσα στον 7^ο αι. π.Χ., οπότε κάποια παλιότερα κτήρια καταστρέφονται και εγκαταλείπονται, κάποια άλλα χρησιμοποιούνται ακόμα ή ανακατασκευάζονται, ενώ άλλα κτίζονται εκ νέου. Ισχύει ακόμα, ωστόσο, όπως βλέπουμε στην εικόνα 18, η διάσπαρτη κατοίκηση και αρχιτεκτονική παρουσία εντός του οικιστικού χώρου με καμπυλόγραμμα και ορθογώνια κτήρια, τα οποία συναντώνται πλέον σε μεγαλύτερο αριθμό συγκριτικά με τα πρώτα χρόνια, αποθέτες, κλιβάνους και τάφους.

---

⁵⁷ Verdan, 2007, 353

⁵⁸ Doonan, Mazarakis, 2007, 362

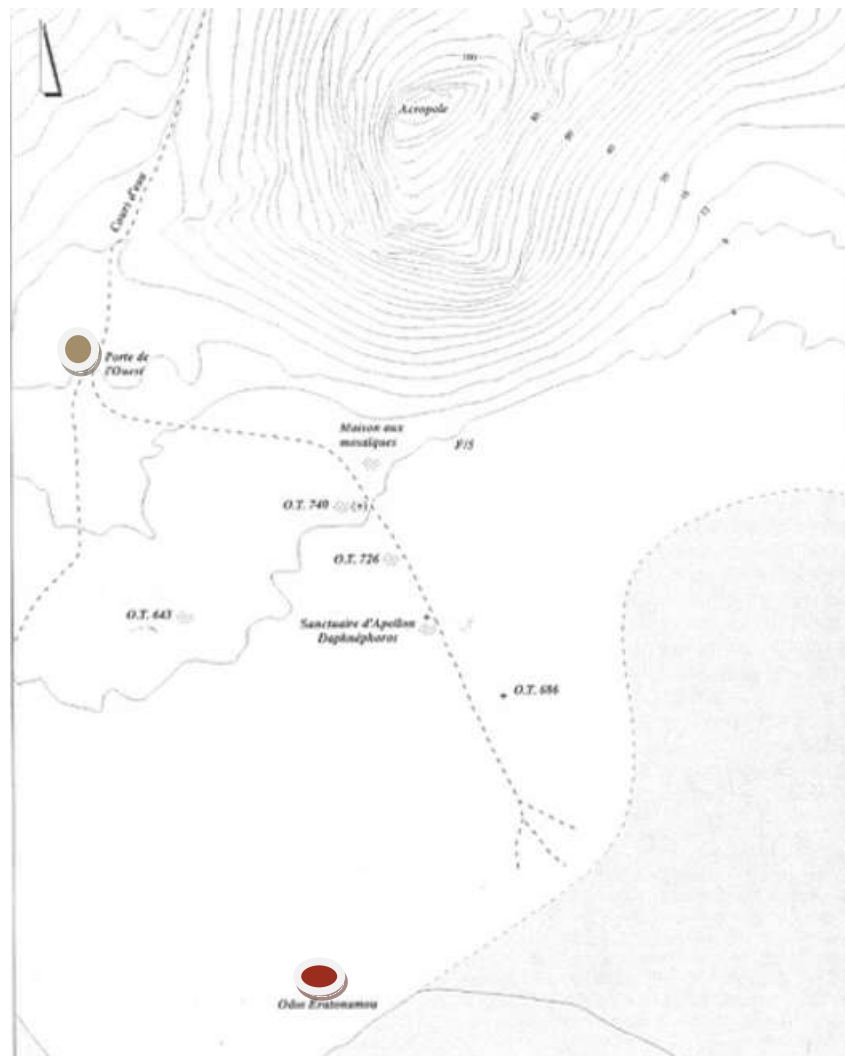

Εικόνα 18. Γενικότερη κάτοψη της περιοχής του οικισμού στην Ερέτρια

(Charalambidou, 2011, σελ.846)

Όσον αφορά τα νεκροταφεία της Ερέτριας, αυτά αντανακλούν μία πολύ ενδιαφέρουσα ταφική πρακτική, όσον αφορά τη ΜΓ και ΥΓ εποχή, καθώς και μία κοινωνική διαφοροποίηση. Το ένα νεκροταφείο, το οποίο είναι και το μεγαλύτερο, τοποθετείται έξω από τον οικισμό, στα νοτιοδυτικά και κοντά στη θάλασσα [εικ.19 με κόκκινο χρώμα]. Σε

αυτό βρίσκουμε βρέφη και παιδιά να έχουν ταφεί με την πρακτική του εγχυτρισμού μέσα σε περίτεχνους αμφορείς ή μέσα σε πίθους με εγχάρακτη διακόσμηση, οι οποίοι είναι πλαγιασμένοι και στηριγμένοι σε πέτρες, αλλά βρίσκουμε και ενήλικους με το έθιμο της καύσης.⁵⁹ Οι καύσεις μπορεί να περιέχουν και κτερίσματα, όπως μεταλλικά αντικείμενα, διακοσμητικά και όπλα, αλλά αυτά γενικά δε βρίσκονται σε ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα. Το άλλο νεκροταφείο είναι στα βορειοδυτικά, κοντά στη Δυτική πύλη και έχουν βρεθεί εφτά καύσεις ενηλίκων και δέκα εγχυτρισμοί παιδιών, οι οποίοι όλοι αποτελούν μάλλον μία οικογένεια [εικ.19 με πράσινο χρώμα]. Η ηλικία των παιδιών αυτών κυμαίνεται από 6 έως 16 χρονών και είναι ενταφιασμένα κατευθείαν μέσα σε ένα οβάλ λάκκο και ίσως σε ένα ξύλινο φέρετρο, ενώ οι συγγενείς ενήλικες έχουν τοποθετηθεί μέσα σε μεταλλικά τεφροδόχα αγγεία (λέβητες). Τα κτερίσματα διακρίνονται σε κεραμικά σίτισης, μικροκεραμικά είδη, πήλινα αντικείμενα και μερικά κοσμήματα.

Εικόνα 19. Τα δύο νεκροταφεία της Ερέτριας (με πράσινο και κόκκινο χρώμα)

(Mazarakis, 1997, Fig.101)

⁵⁹ Coldstream, 1977, 196

Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι γιατί υπάρχουν δύο νεκροταφεία σε δύο διαφορετικές τοποθεσίες, η απάντηση στο οποίο θα μας διαφωτίσει αρκετά και για την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού στον οικισμό. Στο νεκροταφείο της Δυτικής Πύλης η καύση είναι δευτερογενής, κατά την οποία η πυρά πραγματοποιείται σε κάποιο άλλο σημείο, τα υπολείμματα τα μαζεύουν πάνω σε ένα ύφασμα, το οποίο τοποθετούν μέσα σε ένα χάλκινο αγγείο, το σφραγίζουν συνήθως με μία πέτρα και μετά το μεταφέρουν μέσα σε ένα λάκκο, ντυμένο εσωτερικά σε όλες τις πλευρές του με πλάκες και καλυμμένο με πέτρες και χώμα. Σε τέσσερις από τους έξι τάφους αυτούς έχουν σωθεί αμυντικά όπλα ανάμεσα στο τεφροδόχο αγγείο και τις περιμετρικές πλάκες, ενώ πέντε από αυτούς διαμορφώνουν ένα ημικύκλιο γύρω από τον τάφο 6. Ο τάφος αυτός, ο οποίος φαίνεται πως είναι ο παλαιότερος και χρονολογείται γύρω στο 720 π.Χ., είναι ακόμα πιο προσεγμένος από τους άλλους, καθώς διαθέτει σκαλισμένη κοίλη πλάκα από κάτω για βάση, ένα ακόμα κοίλο χάλκινο αγγείο για καπάκι, τρεις λεπτές πλάκες από πάνω για περισσότερη κάλυψη και ιδιαίτερα εντυπωσιακό πολεμικό εξοπλισμό από τέσσερα σιδερένια ξίφη, πέντε σιδερένιες αιχμές και μία χάλκινη, και έναν Φοινικικό διπλό σκαραβαίο με χρυσή σύνθεση.⁶⁰ Η κεντρική θέση και το περιεχόμενο του τάφου τον αποδίδουν αυτόματα σε ένα ιδιαίτερα εξέχον πρόσωπο της κοινωνίας, έναν ηγεμόνα. Επομένως, τόσο ο νεκρός αυτός, όσο και οι υπόλοιποι του νεκροταφείου πρέπει να ανήκουν όλοι σε κάποια ανώτερη κοινωνική τάξη, σε ένα ισχυρό γένος, αφού οι τάφοι είναι πολύ πιο προσεγμένοι και πλούσιοι σε κτερίσματα, από τις καύσεις του αντίστοιχου νεκροταφείου δίπλα στη θάλασσα. Συγκεκριμένα, πρόκειται πιθανότατα για τον ηγεμόνα, γύρω από τον τάφο του οποίου θάβονται αργότερα (720/715-690 π.Χ.) και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Ένα, λοιπόν, νεκροταφείο για την ανώτερη κοινωνική τάξη.

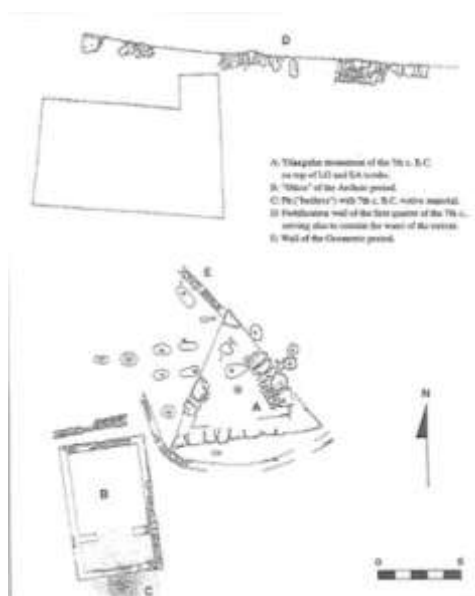
Αντιθέτως, στο νεκροταφείο κοντά στην παραλία η καύση των νεκρών είναι πρωτογενής. Σκάβουν, δηλαδή, ένα λάκκο, ανάβουν φωτιά για να κάψουν τον νεκρό μαζί με διάφορα άλλα κτερίσματα που τον συνοδεύουν και στη συνέχεια απλά καλύπτουν με χώμα αυτό τον λάκκο. Συνεπώς, αφού το νεκροταφείο αυτό δεν ξεχωρίζει ούτε για τα κτερίσματά του, ούτε για την κατασκευή των λάκκων, μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως συνδέεται με μη προνομιούχα άτομα της κοινωνίας, τις μικρομεσαίες κοινωνικές τάξεις. Επίσης, για τη θεωρία αυτή μπορούμε να στηριχθούμε και στο μέγεθος των δύο νεκροταφείων: η νεκρόπολη κοντά στη θάλασσα είναι, όπως αναφέραμε στην αρχή, μεγαλύτερη από αυτή της Δυτικής Πύλης, κάτι που συνάδει με το γεγονός πως η άρχουσα τάξη σε κάθε οικισμό της εποχής δεν αποτελείται από πολλά άτομα, αλλά λίγα και συγκεκριμένα, ενώ ο απλός μέσος λαός είναι φυσικά περισσότερος και άρα το νεκροταφείο τους πρέπει να έχει μεγαλύτερο μέγεθος.

Φαίνεται, μάλιστα, πως μετά την τελευταία ταφή στο προνομιούχο νεκροταφείο, ξεκινά ένα είδος λατρείας προς το αριστοκρατικό αυτό γένος. Μέσα στον 7^ο αι. π.Χ. περίπου χτίζεται μία τριγωνική κατασκευή πάνω από τους τάφους [εικ.20], ένα ιερό ή ηρώο, στο οποίο οι ζώντες συνεχίζουν σίγουρα για τα επόμενα εκατό χρόνια να αποδίδουν τιμές και λατρείες προς τους νεκρούς αυτούς μέσω προσφορών, θυσιών και λατρευτικών δειπνών.⁶¹ Στο τέλος του 7^{ου} αι. συμπληρώθηκε ο ιερός αυτός χώρος με έναν οίκο, ο οποίος γύρω στα μέσα του

⁶⁰ Coldstream, 1977, 196-197

⁶¹ Coldstream, 1977, 197

6^{ου} αι. είχε τη μορφή κτηρίου με πέντε δωμάτια στη σειρά και ο οποίος εξυπηρετούσε τα τελετουργικά δείπνα όσων συμμετείχαν στη λατρεία του ήρωα και του γένους.⁶² Να σημειώσουμε, επίσης, πως στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. , οπότε οικοδομείται το οχυρωματικό τείχος, το νεκροταφείο της Δυτικής Πύλης εντάσσεται εντός των τειχών, γεγονός που δίνει έμφαση στη θεωρία περί μίας αριστοκρατικής νεκρόπολης, αφού τα κοινά νεκροταφεία είναι γενικά αυτά που βρίσκονται εκτός των τειχών της πόλης.⁶³

Εικόνα 20. Κάτοψη του τριγωνικού μνημείου πάνω από το νεκροταφείο της Δυτικής Πύλης στην Ερέτρια

(Mazarakis, 1997, Fig.106)

ΩΡΩΠΟΣ

Ο τρίτος και τελευταίος οικισμός της Γεωμετρικής Εποχής που θα μας απασχολήσει είναι ο Ωρωπός, ο οποίος βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την Ερέτρια, σε μία τοποθεσία πεδινή και ιδιαίτερα βαλτώδη, στα 350μ. από τη θάλασσα και με μικρά ρέματα και χείμαρρους να διασχίζουν τον οικισμό σε διάφορα σημεία [εικ.21]. Και η θέση αυτή φαίνεται πως κατοικείται από την Πρωτογεωμετρική εποχή. Ο Ωρωπός αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο παράδειγμα, καθώς χάρη στο νερό εξασφαλίζει την επιβίωση του και συνδυάζει όλες τις πιθανές ασχολίες των ανθρώπων εκείνης της εποχής, από την αγγειοπλαστική, τη γεωργία, την κτηνοτροφία και το ψάρεμα, μέχρι την υφαντουργία και τη μεταλλοτεχνία, η οποία, όπως έχουμε γενικότερα διαπιστώσει, μας μιλάει από μόνη της για μία κοινωνική διαφοροποίηση. Τα ίχνη από καθένα από τις παραπάνω δραστηριότητες είναι σε μεγάλο βαθμό εμφανή εντός του οικισμού, πράγμα που καθιστά τον Ωρωπό έναν από τους πιο

⁶² Polignac, 2000, 183

⁶³ Μαζαράκης, 2000, 188

οργανωμένους και αξιοσημείωτους οικισμούς. Αυτό, όμως, που καθίσταται περισσότερο ο οικισμός του Ωρωπού είναι ένα εκτεταμένο εργαστήριο μεταλλοτεχνίας των ΥΓ και Πρώιμων Αρχαϊκών χρόνων, αλλά και ένα λιγότερο εκτεταμένο εργαστήριο αγγειοπλαστικής. Κάτι τέτοιο πιστοποιείται από τους διάσπαρτους μεταλλευτικούς κλιβάνους, τις εστίες εντός και εκτός των κτηρίων, τα επάλληλα στρώματα καθαρής στάχτης στο εσωτερικό πολλών οικοδομημάτων και τα αρκετά απορρίμματα εκκαμίνευσης σπαρμένα σε όλον σχεδόν το χώρο της ανασκαφής.⁶⁴ Εκτός αυτού, μας υποδεικνύει για ακόμα μία φορά πόσο εντατικές είναι οι επαφές και οι σχέσεις του νότιου Ευβοϊκού κόλπου με τον κόσμο της Ανατολής, αφού και στον Ωρωπό εντοπίζουμε μεγάλη ποσότητα αιγυπτιακών και φοινικικών αντικειμένων.⁶⁵ Η θέση διακρίνεται σε τρία τμήματα, το ανατολικό, το κεντρικό και το δυτικό, με το δεύτερο να μας προσφέρει περισσότερα οικιστικά στοιχεία [εικ.22].

Εικόνα 21. 3D αποτύπωση του οικισμού στον Ωρωπό

(3D από τον Μάρκο Μαζαράκη Αινιάνα)

Φαίνεται πως υπάρχει μία άμεση σύνδεση του Ωρωπού με την Ερέτρια, με τη δεύτερη να είναι η συνέχεια του οικισμού στο Λευκαντί και τον πρώτο να αποτελεί ένα φυλάκιο της Ερέτριας, μία προέκταση του οικισμού λόγω της αύξησης του πληθυσμού, καθώς και οι δύο θέσεις συνεχίζουν να γνωρίζουν ιδιαίτερη ευημερία από τον 8^ο αι.⁶⁶ Γενικά, έχουμε διάφορα ευρήματα και στοιχεία που πιστοποιούν με σιγουριά τη στενή σχέση Ωρωπού και Ερέτριας, όπως ένα πλήθος ευβοϊκών αγγείων και ένας λίθινος ενεπίγραφος δίσκος με Ερετριακό, κατά πάσα πιθανότητα, αλφάβητο. Εκτός από τις σχέσεις που διαμορφώνονται τόσο με την Ανατολή όσο και την Εύβοια, ο Ωρωπός ταυτίζεται, με βάση τις αρχαίες φιλολογικές πηγές, με την Ομηρική Γραία, η οποία πιστεύεται πως είναι η πρώτη ελληνική πόλη που, παράλληλα με τους Ερετρίείς και Χαλκιδείς, ταξιδεύει στη Δύση και ιδρύει

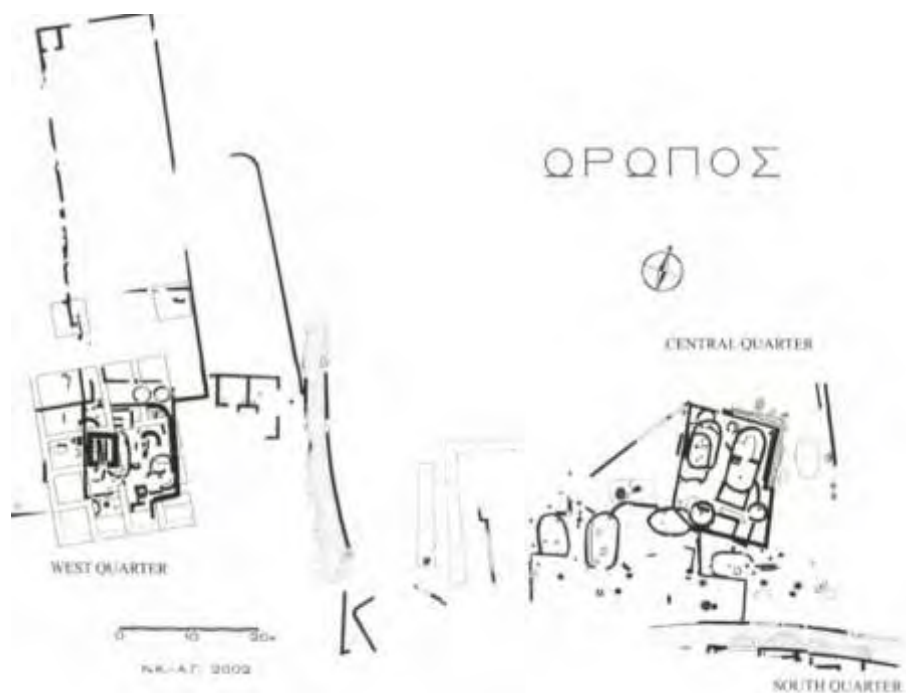
⁶⁴ Μαζαράκης, 2000, 82

⁶⁵ Mazarakis, 2007, 27

⁶⁶ Mazarakis, 2007, 29, 61

αποικίες αναζητώντας πηγές μετάλλου. Ο οικισμός συνεχίζει να ακμάζει μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ., οπότε φτάνει στο τέλος του και η κατοίκηση μετατοπίζεται ανατολικότερα, στη θέση της πύλης Ωρωπού των Κλασσικών χρόνων. Η παρουσία του νερού γύρω και μέσα στον οικισμό μπορεί να είναι σημαντική για την επιβίωση των ανθρώπων, καταλήγει ωστόσο επιζήμια, καθώς με τα χρόνια έλαβαν χώρα πολλές πλημμύρες και καθιζήσεις, οι οποίες οδήγησαν τελικά στον αφανισμό και στη μετακίνηση του οικισμού στα ανατολικά.

Εικόνα 22. Κάτοψη του Δυτικού και Κεντρικού τμήματος του Ωρωπού

(Mazarakis, 2007, σελ.118)

Η αρχιτεκτονική παραπέμπει κάπως στην αντίστοιχη της Ερέτριας, από την άποψη πως αποτελείται από περιβόλους και κτήρια στο εσωτερικό τους [εικ.23]. Αυτά είναι οβάλ ή κυκλικά ή αψιδωτά και κάποιοι τοίχοι τους ακουμπάνε επάνω στους περιβόλους, οι οποίοι αποτελούνται από λίθινη βάση και πλίνθινη ανωδομή. Διαθέτουν συγκεκριμένο προσανατολισμό προς Νότο, μάλλον για προστασία από τους βόρειους ανέμους, ενώ τα σπίτια έχουν ένα ψηλό κατώφλι για την προστασία από τις πλημμύρες. Οι στέγες τους είναι από άχυρα ή καλάμια και διαθέτουν ίσως ανοίγματα τριγωνικά για εξαερισμό [εικ.24], ενώ η μορφή τους είναι ίσως δίρριχτη και επικλινής, και κυκλική επικλινής στα κυκλικά κτήρια. Τα δάπεδα είναι από πατημένο χώμα, στο οποίο διακρίνονται ίχνη από ξύλινους πασσάλους για την στήριξη της στέγης και γενικά της όλης κατασκευής, η οποία ενισχύεται και από πασσάλους στο εξωτερικό των κτηρίων.

Εικ.23. Κάτοψη του Κεντρικού τμήματος του Ωρωπού

(Mazarakis, 2007, σελ.375)

Οι εσωτερικοί χώροι μέσα μπορεί να είναι είτε μονόχωροι, είτε με παραπάνω δωμάτια, ανάλογα με τη λειτουργία στην οποία αποσκοπεί το κάθε κτήριο, η οποία ποικίλλει από εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, αποθήκες, βοηθητικούς χώρους, χώρους για τα ζώα μέχρι οικιακά ιερά, λατρευτικά οικοδομήματα, κατοικίες κ.ά. Εξετάζοντας, επίσης, το μέγεθος των κτηρίων και των περιβόλων, καθώς και τα ευρήματα του καθενός υπολογίζουμε πως η κάθε οικογένεια θα μπορούσε να αποτελείται από έξι έως επτά άτομα.⁶⁷ Όλα αυτά δείχνουν πως διαμορφώνονται οικογενειακές ενότητες μέσα από τους περιβόλους, οι οποίοι δεν έχουν πάντα το ίδιο μέγεθος και τις ίδιες αρχιτεκτονικές παροχές, αλλά εξαρτάται από το μέγεθος, τη βασική ασχολία και φυσικά την κοινωνική θέση της οικογένειας.

Εικόνα 24. 3D αποτύπωση των κτηρίων στον οικισμό του Ωρωπού

(3D από τον Μάρκο Μαζαράκη Αινιάνα)

⁶⁷ Gounaris, 2007, 103

Τα περισσότερα, όμως, συγκροτήματα διαθέτουν σίγουρα ένα κτήριο στο στυλ «μεγάλου» με εστία στο εσωτερικό του και λίθινο θρανίο, το οποίο αποτελεί την κεντρική οικία διαμονής, και ένα θολωτό κτήριο, το οποίο θα χρησίμευε ως αποθήκη ή κάποιο οικογενειακό ιερό με θρησκευτικές δραστηριότητες. Η ποικιλία όλων αυτών των διαφορετικών αρχιτεκτονικών τύπων είναι ασυνήθιστη. Κατά μία άποψη τα καμπυλόγραμμα κτήρια παραπέμπουν σε πληθυσμούς νομαδικούς, ενώ αντίθετα τα ορθογώνια οικήματα, τα σημάδια ασχολίας των ανθρώπων με την υφαντουργία και τη μεταλλοτεχνία, καθώς και άλλα ευρήματα, που δείχνουν μία πιο σταθερή κατοίκηση στο χώρο, μας οδηγούν σε άλλη ερμηνεία. Είναι σαφές, πάντως, πως δεν κάνουμε λόγο τόσο για νομάδες, αφού η οργάνωση, η διαχείριση του χώρου και οι πολλές ασχολίες τους μαρτυρούν μία διάρκεια στον τόπο. Κάθε οικογένεια πρέπει να διαθέτει, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, οικονομική αυτονομία και αυτάρκεια, κάτι που υποστηρίζεται και με βάση την ποικιλία ευρημάτων και κτηριακών υποδομών που ανασκάπτονται εντός του κάθε περιβάλλου, και με βάση την αρχιτεκτονική αυτονομία που χαρακτηρίζει τα συγκροτήματα. Παραπέμπει πάλι, δηλαδή, στη λεγόμενη οικοτεχνία που συναντήσαμε και στην Ερέτρια. Αν πρέπει να αναζητήσουμε την προέλευση του «οίκου», τον συναντάμε στον Όμηρο όπου περιγράφεται πράγματι ως ένας περίβολος για κάθε οικογένεια, μέσα στον οποίο θα υπάρχει πάντα ένα μέγαρο, σωροί από κοπριά ζώων στην αυλή, λόγω της κτηνοτροφικής ενασχόλησης, ένας βωμός και οι διάφοροι άλλοι χώροι οι οποίοι εξυπηρετούν, αλλά και διαχωρίζουν κάπως τις δραστηριότητες αντρών και γυναικών. Αυτά είναι εμφανή στην περίπτωση του Ωρωπού [εικ.25], αφού εντοπίζουμε ένα μεγαρόσχημο κτήριο με κεντρική εστία και λίθινα θρανία, κατάλοιπα ζώων, αγγεία πόσεως από τα αντρικά συμπόσια, καθώς και υφαντικά βάρη κατά μήκος των τοίχων, πράγμα που μας αποκαλύπτει και τη φυλετική κατάσταση που επικρατεί την εποχή εκείνη, με τις γυναίκες να μην παίρνουν μέρος στα συμπόσια, αλλά να απομονώνονται στην άκρη και να ασχολούνται με την υφαντουργία.⁶⁸

Στον κεντρικό τομέα της ανασκαφής [εικ.25] αντανακλάται τόσο η διαφορετική λειτουργία και χρήση του κάθε κτηρίου, όσο και μία κάποια κοινωνική διαστρωμάτωση. Για παράδειγμα, τα αρχιτεκτονήματα του κεντρικού τμήματος έχουν τυποποιηθεί με βάση τα ευρήματα τους ή την κατασκευή τους σε ειδικούς χώρους: το Α, το Β-Γ, το ΙΣΤ και το Ι κατατάσσονται στις κατοικίες, ενώ το κυκλικό κτήριο ΣΤ χαρακτηρίζεται ως λατρευτικό, καθώς στο εσωτερικό του έχουν βρεθεί μερικά αναθήματα, ένας αιγυπτιακός σκαραβαίος και ένα χτιστό λίθινο θρανίο στο βόρειο τμήμα. Το μικρότερο κυκλικό κτήριο ΙΕ χρησιμεύει μάλλον ως κεραμικός κλίβανος, γεγονός που υποδεικνύει πράγματι, πως ο Ωρωπός, εκτός από εργαστήριο μεταλλοτεχνίας, συγκαταλέγεται και ως εργαστήριο αγγειοπλαστικής.⁶⁹ Το κτήριο Ε έχει θεωρηθεί εργαστήριο μεταλλουργίας, όπως επίσης και το Α, στο οποίο έχουμε εντοπίσει και οικιστικές δραστηριότητες, όπως προαναφέραμε. Κάποια άλλα κτήρια, όπως το Δ, ΙΒ, ΙΓ και ΙΖ δεν παρέχουν κάποιο βοηθητικό στοιχείο προκειμένου να κατανοήσουμε με ακρίβεια το ρόλο τους.⁷⁰ Μερικά κτήρια θα μπορούσαν ίσως να συνδυάζουν και παραπάνω από μία λειτουργία, πράγμα, βέβαια, που φαντάζει δύσκολο, ειδικά όταν αυτό είναι μονόχωρο και μικρό. Ωστόσο, τα κτήρια ΙΣΤ και Ι δείχνουν πράγματι πως φιλοξενούν τόσο το ίδιο το νοικοκυριό, όσο και εργαστηριακές δραστηριότητες, όπως φαίνεται από την

⁶⁸ Μαζαράκης, Μούλιου, 2008, 29

⁶⁹ Μαζαράκης, 2000, 82

⁷⁰ Μαζαράκης, 2000, 83

ποσότητα κεραμικής και διάφορα άλλα ευρήματα που έχουν βρεθεί στο εσωτερικό τους. Για παράδειγμα, οι πολλαπλές χρήσεις του κτηρίου ΙΣΤ είναι, εκτός από κατοικία, και εργαστήρι μεταλλοτεχνίας, αφού έχει βρεθεί σημαντικός αριθμός μεταλλουργικών υπολειμμάτων, καθώς και αντικείμενα σιδήρου.⁷¹

Αντίθετα, το κτήριο Θ, το οποίο είναι και το πιο επιβλητικό, φαίνεται να μην σχετίζεται καθόλου με μεταλλευτικές δραστηριότητες. Διαθέτει αψιδωτή κάτοψη, μεγάλες διαστάσεις (12 x 4,70 μ.), αξιοπρόσεκκη κατασκευή, καθώς και πολλές μετασκευές και επεμβάσεις στη διάρκεια του χρόνου. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την εσωτερική του κατάτμηση σε τρεις χώρους, την παρουσία μεγάλης εστίας στο μεσαίο δωμάτιο και λίθινου θρανίου στο τελευταίο, τα ξεχωριστά ευρήματα από λυχνάρια, χάλκινα κοσμήματα, μυροδοχεία, και διάφορα αγγεία, καθιστούν το κτήριο αυτό ιδιαίτερο.⁷² Μία ερμηνεία είναι πως αποτελεί λατρευτικό οικοδόμημα, ενώ μία άλλη ερμηνεία το αποδίδει ως κατοικία ενός εξέχοντος προσώπου το οποίο θα έχει προφανώς την εποπτεία και τον έλεγχο του εργαστηριακού χώρου και της παραγωγής τους. Βασιζόμενοι, ωστόσο, στην άποψη περί συνδυασμού πολλαπλών χρήσεων του ίδιου χώρου, αλλά και στη σχέση εκείνων των χρόνων μεταξύ ελίτ και θρησκευτικών καθηκόντων, μπορούμε να ισχυριστούμε, πως το κτήριο Θ αποτελεί ταυτόχρονα και λατρευτικό και οικιστικό οικοδόμημα.

Όσον αφορά την κοινωνική διαφοροποίηση αυτή μπορεί να στηριχθεί στη μελέτη του κεντρικού τομέα, όπου ανασκάφηκε ένας οργανωμένος περίβολος με όλες τις απαραίτητες υποδομές και εμφανή την μεταλλευτική δραστηριότητα. Όπως έχουμε αναφέρει και σε άλλο σημείο της παρούσας εργασίας, η μεταλλοτεχνία αποτελεί ενασχόληση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που αποφέρει κύρος, πλούτο και δύναμη.⁷³ Γενικά φαίνεται από τα ευρήματα πως η προνομιακή αυτή ενασχόληση χαρακτηρίζει τις οικογένειες του κεντρικού μόνο τμήματος. Τα ευρήματα αυτά είναι σκορπισμένες σκωρίες, εστίες, πήλινοι σωλήνες μεταλλευτικών κλιβάνων, διάφορα σιδερένια εργαλεία και επιπλέον πιστοποιητικό υλικό από μαγνητικές έρευνες, τα οποία όλα εντοπίζονται τόσο μέσα στα κτήρια, όσο και γύρω τους εξωτερικά. Πιθανότατα έχουμε, λοιπόν, ένα πολύ παρόμοιο μοντέλο με αυτό της Ερέτριας, στο καθένα από τα δύο ξεχωρίζει μία περιοχή με έντονη τη μεταλλευτική δραστηριότητα και η οποία βρίσκεται σε διάφορα σημεία της, εντός και εκτός των κτηρίων. Μάλιστα, στην περίπτωση του Ωρωπού διακρίνεται μία μεταβολή κατά την οποία, από τους πιο ανοιχτούς χώρους και την πιο δημόσια δραστηριότητα, περνάμε μέσω κάποιων αρχιτεκτονικών οικοδομικών έργων, και συγκεκριμένα μέσω τοίχων και περιβόλων, στους πιο κλειστούς και ιδιωτικούς χώρους εργασίας.⁷⁴ Κοινωνική διάκριση προσδίδει και το κτήριο ΙΑ [εικ.25], το οποίο εκτός από κατοικία, έχει υποστηριχθεί πως αποτελεί και χώρο λατρείας προγόνων ή νεκρών, ένα «ηρώο». Για κάτι τέτοιο βασιζόμαστε σε μία ορθογώνια πλακόστρωτη κατασκευή στο κέντρο που χρησιμεύει μάλλον ως βωμός, καθώς ήταν καλυμμένη από στάχτη και δίπλα της βρέθηκε ένα λυχνάρι, σε έναν κατακόρυφο δουλεμένο λίθο στο μέσο μίας λίθινης μακρόστενης κατασκευής, που μοιάζει με ταφικό σήμα, στα θρυμματισμένα αγγεία, κάρβουνα και οστά ζώων που βρέθηκαν γύρω, σε μία

⁷¹ Vlachou, 2011, 89

⁷² Μαζαράκης, 2000, 83

⁷³ Μαζαράκης, Μούλιου, 2008, 30

⁷⁴ Doonan, Mazarakis, 2007, 370

μικρή λίθινη κυκλική τράπεζα απ' έξω και στα πήλινα ακρωτηριασμένα ειδώλια αλόγων τριγύρω.⁷⁵

Εικόνα 25. Κάτοψη του κεντρικού τμήματος του Ωρωπού

(Mazarakis, 2007, σελ.119)

Ο δυτικός τομέας διαθέτει και αυτός ανεσκαμμένο έναν περίβολο με κτήρια στο εσωτερικό του, αλλά χαρακτηριστικό αποτελεί ένα μνημειακό σπάνιο οικοδόμημα, το οποίο βρίσκεται ακριβώς πάνω από τον περίβολο [εικ.26]. Μία υπόθεση γι' αυτό είναι πως χρησίμευε ως στρατόπεδο έφιππου σώματος κατά τη διάρκεια του Ληλάντιου πολέμου μεταξύ Ερέτριας και Χαλκίδας από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για έναν υπαίθριο περίβολο 57 x 17,60 μ. με πρόχειρη τοιχοποιία, ορθογώνιους και κυκλικούς χώρους, πυργόσχημες κατασκευές στις εισόδους του, ενώ τα ευρήματα μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα πολλά ή βοηθητικά, αλλά διακρίνονται σε ένα χάλκινο έλασμα ίσως κυκλικής ασπίδας, ένα κρανίο ίππου και διάφορα οστά μικρών ίππων. Το είδος των αρχιτεκτονικών και υλικών ευρημάτων, καθώς και η χρονολόγησή τους στον 7^ο – 5^ο αι., ενισχύουν την υπόθεση ενός στρατοπέδου κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου πολέμου. Δυστυχώς δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως σίγουροι για κάτι τέτοιο, εφόσον ούτε οι έρευνες έχουν ολοκληρωθεί, ούτε το υλικό ανασκαφής είναι επαρκές. Με βάση, δηλαδή, αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαμε να

⁷⁵ Μαζαράκης, Μούλιου, 2008, 32

ταυτίσουμε το χώρο με έναν απλό περίβολο για ζώα ή κάποιο άλλο οικοδόμημα που να συνδυάζει τις παραπάνω λειτουργίες.⁷⁶

Ερχόμενοι τώρα στην αρχιτεκτονική διάταξη του Ωρωπού έχουμε να κάνουμε μία σημαντική παρατήρηση μεταξύ Γεωμετρικής Εποχής και Αρχαϊκής Εποχής, εφόσον ο οικισμός συνεχίζει να υπάρχει και να εξελίσσεται από τον 8^ο μέχρι και τον 6^ο αι. π.Χ. Τα κτήρια της Γεωμετρικής Εποχής είναι τα οβάλ, αψιδωτά, ελλειψοειδή ή κυκλικά, τα οποία αντικαθίστανται την επόμενη εποχή από τα ορθογώνια. Το διάστημα 600-500 π.Χ. φαίνεται πως εγκαταλείπονται πλέον τα καμπυλόγραμμα κτήρια από πιο φθαρτά και απλά υλικά και κάνουν την εμφάνισή τους κατασκευές ορθογώνιες, πιο δυνατές και μεγαλειώδεις, κατάσταση που επικρατεί σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο στα πλαίσια του νέου πολεοδομικού συστήματος της Αρχαϊκής περιόδου και της γενικότερης προετοιμασίας για το πέρασμα στο θεσμό της «πόλης- κράτους».⁷⁷ Βέβαια, τα καμπυλόγραμμα κτήρια δεν εξαφανίζονται αμέσως, αλλά συνυπάρχουν για κάποιο διάστημα με του νέου τύπου, καθώς και στον Ωρωπό παρατηρούμε πως κάποια συγκροτήματα σπιτιών αποτελούνται κατά την ίδια χρονική φάση και από τα δύο είδη κτηρίων. Σταδιακά, όμως, μειώνονται σημαντικά και δίνουν τη θέση τους στα ευθύγραμμα, μακρόστενα και με διαδοχικά δωμάτια, δηλαδή πολύ κοντά στον τύπο του μυκηναϊκού «μεγάρου». Για παράδειγμα, στο κεντρικό τμήμα του Ωρωπού διακρίνουμε τις διαδοχικές φάσεις των κτηρίων εντός του ενός περιβόλου και αντιλαμβανόμαστε την μετατροπή του καμπύλου τοίχου του κτηρίου Θ σε ευθύγραμμο, καθώς και την προσθήκη ενός ορθογώνιου χτίσματος [εικ.24]. Επίσης, στο δυτικό τμήμα συναντάμε έναν άλλο περίβολο, μέσα στον οποίο χτίζεται κατά τις τελευταίες φάσεις ένα τετράγωνο ορθογώνιο κτήριο πάνω από τα προηγούμενα καμπυλωτά, δύο δρόμοι πλάτους τριών μέτρων, που μπορεί να μην ολοκληρώνονται ποτέ, αλλά και μόνο η χάραξή τους δείχνει μία διαφορετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία, καθώς και ένα ορθογώνιο κτήριο με τρία δωμάτια και αυλή ή διάδρομο, οικοδόμημα που παραπέμπει στις οικίες με «παστάδα», τον τύπο σπιτιού που κυριαρχεί από την κλασική εποχή [εικ.26]. Ο Ωρωπός, λοιπόν, αποτελεί μία αφορμή ώστε να αναρωτηθούμε το λόγο που συμβαίνει αυτή η μεταβολή. Σύμφωνα με τον Μαζαράκη Αινιάνα, ο λόγος δεν είναι ένας, αλλά πολλοί και διάφοροι, όπως το σταδιακό πέρασμα στην αστικοποίηση, η παρουσίαση νέων οικοδομικών τεχνικών, καθώς και οι ανάγκες των ίδιων των κατοίκων που μένουν μέσα στα σπίτια. Επιπλέον και άλλοι λόγοι μπορεί να αναφερθούν, όπως οι γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες, οι ανθρώπινες ιδεολογίες, αντιλήψεις, ασχολίες και δραστηριότητες κ.ά.

⁷⁶ Μαζαράκης, Μούλιου, 2008, 34

⁷⁷ Gounaris, 2007, 78

Εικόνα 26. Κάτοψη του Δυτικού τμήματος του Ωρωπού

(Mazarakis, 2007, σελ.118)

Όσον αφορά τις ταφές του Ωρωπού, αυτές έχουν αρκετές ομοιότητες με τις αντίστοιχες της Ερέτριας. Έχουν βρεθεί διάσπαρτοι μέσα στον οικισμό διάφοροι λάκκοι, οι περισσότεροι από τους οποίους εξυπηρετούν βρεφικούς και παιδικούς εγχυτρισμούς και οι οποίοι έχουν ανασκαφεί μέσα σε μικρά χειροποίητα αγγεία και πίθους στην κεντρική κυρίως περιοχή του οικισμού, ενώ δύο ακόμη στη δυτική.⁷⁸ Ορισμένοι μάλιστα εγχυτρισμοί είναι αρκετά ιδιαίτεροι, καθώς το αγγείο βρίσκεται πλαγιασμένο, στοιχείο που το συναντήσαμε και στη γειτονική Ερέτρια. Εκτός από τους εγχυτρισμούς, που αποτελούν και τον κανόνα, έχουν έρθει στο φως και λιγότεροι ενταφιασμοί παιδιών σε κιβωτιόσχημους ή λακκοειδείς τάφους και ενός εφήβου σε συνεσταλμένη στάση. Όλες, όμως, οι παραπάνω περιπτώσεις χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, έχουν έρθει στο φως δύο ταφικοί τύμβοι που καλύπτουν καύσεις ενηλίκων, που

⁷⁸ Vlachou, 2007, 214

χρονολογούνται γύρω στο 600-500 π.Χ.⁷⁹ Τα κτερίσματα σε αυτούς ήταν άλλοτε περισσότερα, άλλοτε λιγότερα και άλλοτε ανύπαρκτα. Τα τεφροδόχα αγγεία, για παράδειγμα, συνοδεύονται από κύπελλα, σκύφους και κρατήρες, ενώ μερικές ταφές δεν σκεπάζονται απλά με χώμα, αλλά με λίθινο τύμβο. Οι ταφές βρίσκονται γύρω και έξω από τους περιβόλους, γεγονός που δείχνει πιθανότατα τη σχέση του κάθε νεκρού με τον οίκο του. Ακόμα και νεκρός συνεχίζει να ανήκει στη συγκεκριμένη οικογένεια και άρα θα ταφεί κοντά στην οικία του και στους συγγενείς του. Κάτι τέτοιο συνοδεύεται με την ένδειξη πως σε κάποιους από τους τάφους τελούνται νεκρόδειπνα. Παρόμοια ιδεολογία συνοδεύει και το έθιμο των παιδικών ταφών δίπλα στα σπίτια, περιμετρικά, το οποίο συναντάμε τόσο στον Ωρωπό, όσο και στην Ερέτρια και εκφράζει την αντίληψη πως το νεκρό παιδί δεν είχε προλάβει να βγει έξω από τον οικογενειακό κύκλο και να ενταχθεί στην κοινωνία. Δεν πρόλαβε, δηλαδή, να αποτελέσει ον κοινωνικό, ώστε να ταφεί στα νεκροταφεία μαζί με τους υπόλοιπους κατοίκους, αλλά παραμένει και μετά το θάνατό του στην οικογενειακή κοινωνική ομάδα.

---

⁷⁹ Μαζαράκης, Μούλιου, 2008, 33

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Εάν θα μπορούσαμε να πούμε πως το προηγούμενο κεφάλαιο ήταν η αρχιτεκτονική παρατήρηση και μελέτη, το παρόν κομμάτι θα λέγαμε πως αποτελεί το ανθρωπολογικό και κοινωνικό συμπέρασμα. Τι είδους κοινωνίες είναι αυτές οι οικιστικές μονάδες που παρουσιάσαμε παραπάνω; Ποιος ο χαρακτήρας, ο τρόπος λειτουργίας και η θεωρητική ιδεολογία τους, πάνω στην οποία ορίζουν την ταυτότητά τους; Το να χρησιμοποιούμε τον όρο «πόλη» για την ΠΕΣ που μελετάμε, όχι μόνο δε θα μας βοηθήσει, αλλά θα οδηγήσει εύκολα μάλιστα σε παρεξηγήσεις και λανθασμένες ερμηνείες. Αυτό που χαρακτηρίζει καλύτερα, μάλλον, την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας, τουλάχιστον από τον 9^ο αι. έως τον 7^ο αι., είναι η συνύπαρξη άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο σταθεροποιημένων κοινοτήτων: μόνιμες κωμοπόλεις ή προσωρινά χωριά που συνυπάρχουν με σχετική αυτονομία.⁸⁰ Οι κοινότητες αυτές εντοπίζονται διάσπαρτες, ενώ το εσωτερικό της καθεμίας αποτελείται από αρκετά αραιοκατοικημένο χώρο. Αυτό, ωστόσο, δε συνεπάγεται ούτε ότι είναι απομονωμένες και ασύνδετες μεταξύ τους, ούτε ότι δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη οργάνωση εντός τους αντίστοιχα. Αντιθέτως, έχουν δημιουργηθεί ανάμεσά τους σημαντικά δίκτυα περιφερειακών σχέσεων αλληλεγγύης και συνεργασίας, τα οποία ορίζονται συνήθως με βάση κάποια κοινά, αγροτικού και πρωτόγονου χαρακτήρα, ιερά. Μάλιστα, μερικές φορές κάποιες κωμοπόλεις φαίνεται να συνενώνονται με άλλες μέσα από το φαινόμενο του συνοικισμού, δημιουργώντας έτσι μεγαλύτερες κοινότητες.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΑ

Τα οικιστικά αυτά μοντέλα της εποχής είναι χώροι δραστηριοποίησης των τοπικών αρχηγών, γιατί φυσικά, όπως και προηγούμενες ή επόμενες περιόδους, η κοινωνική οργάνωση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από μία κοινωνική διαστρωμάτωση. Έτσι και στην περίπτωση μας, λοιπόν, η οργάνωση της κοινωνίας κινείται γύρω από τους αρχηγούς, ενώ και η συμμετοχή στην κοινότητα εξαρτάται έντονα από τη θέση που κατέχει ο καθένας στα δίκτυα εξουσίας, συμμαχιών, κοινωνικοποίησης και ανταλλαγών, τα οποία πάλι συγκροτούνται γύρω από αυτά τα πρόσωπα.⁸¹ Αντιλαμβανόμαστε, επομένως, και την γέννηση ενός κλίματος ανταγωνισμών και συγκρούσεων μεταξύ της ελίτ και όλων όσων κινούνταν πολύ κοντά και γύρω από αυτήν. Ιδιαίτερα μέσα από τις αλλαγές που συντελούνται τον 9^ο-8^ο αι. στην κοινωνία, στις εξωτερικές επαφές, στις ανταλλαγές, στην εκμετάλλευση των πόρων και στην οικονομία, αναδύονται νέες δυνατότητες αλλά και νέες δυσκολίες, οι οποίες με τη σειρά τους καθιστούν πιο επιτακτική ανάγκη την καταφυγή στον πόλεμο και την άσκηση εξουσίας με τον οποιοδήποτε τρόπο, ώστε οι αρχηγοί να μην χάσουν ή να ενισχύσουν τη μέχρι τότε δύναμη και κυριαρχία τους.

---

⁸⁰ Polignac, 2000, 212

⁸¹ Polignac, 2000, 213

Πλέον έχουμε, επίσης, μία σαφέστερη εικόνα για τα νοικοκυριά και την οργάνωση της οικογένειας σε κάθε τομέα, αλλά και για τη σχέση τους με το ευρύτερο πολιτισμικό, κοινωνικό, πολιτικό πλαίσιο. Στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με δύο σύνολα, δύο κόσμους σε έναν πιο μεταφορικό λόγο: το μικρόκοσμο της οικίας και των κατοίκων της, ως τη μικρότερη κοινωνική ομάδα της κοινωνίας, και το μακρόκοσμο του όλου οικισμού και πληθυσμού του.⁸² Το νοικοκυριό αποτελείται από μία ομάδα ανθρώπων που μοιράζονται τον ίδιο χώρο για τη διαμονή και την οικονομική επιβίωσή τους. Η ομάδα αυτή άλλες φορές απαρτίζεται από μία πυρηνική οικογένεια, δηλαδή τον πατέρα, την μητέρα και τα παιδιά, ενώ άλλες φορές από μία διευρυμένη οικογένεια, δηλαδή τους προαναφερθέντες μαζί με πιο μακρινούς συγγενείς, συζύγους ή και άτομα, μερικές φορές, χωρίς απαραίτητα κάποια συγγένεια. Εκτός, όμως, από το μέγεθος της οικογένειας, και άρα και το μέγεθος με τη γενική διαρρύθμιση του οίκου, μεταβάλλεται και η οικονομική δραστηριοποίηση και η κοινωνική θέση της οικογένειας μέσα στην κοινωνία.⁸³ Κάτι τέτοιο γίνεται σαφές, καθώς κάθε νοικοκυριό μπορεί να ασχολείται περισσότερο με μία δραστηριότητα ή να συνδυάζει αρκετές, όπως γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, κεραμοποιία, μεταλλοτεχνία κ.ά. Συνεπώς, όταν κάνουμε λόγο για τον «οίκο», εννοούμε μία παραγωγική μονάδα, όπου η οικιακή χειροτεχνία κατέχει σημαντική θέση, ενώ η ομάδα ανθρώπων που τη συνθέτει μπορεί να είναι δομημένη με περισσότερο ή λιγότερο σύνθετο τρόπο, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, ανάλογα με τις εποχές.⁸⁴

Όσον αφορά την κοινωνική θέση διαφέρει και αυτό, διότι πάντα μέσα στην κοινωνία θα υπάρχουν άνθρωποι με μεγαλύτερο κύρος, δύναμη και εξουσία, οι οποίοι συνήθως θα είναι λιγότεροι αριθμητικά από τους μέσους ανθρώπους, αλλά και μία διαφοροποίηση ακόμα και μεταξύ των απλών μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Για παράδειγμα, ένα κοινό στερεότυπο της αρχαίας Ελλάδας είναι πως οι τεχνίτες και οι έμποροι αποτελούν άτομα ενός κοινωνικού περιθωρίου και πως έχουν πολύ περιορισμένα δικαιώματα συμμετοχής στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής συγκριτικά με τους αγρότες.⁸⁵ Είναι σημαντικό, λοιπόν, να κατανοήσουμε πως όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις γίνονται εύκολα αντιληπτές μέσα από την αρχιτεκτονική των σπιτιών. Πόσο μεγάλες είναι, δηλαδή, οι οικίες των ανθρώπων και της κάθε οικογένειας, από πόσους χώρους απαρτίζονται, από πόσα κτήρια, ποια η διαρρύθμιση και διάταξη, ποια η εξωτερική και εσωτερική διακόσμηση, ποιες οι παροχές, ποια η εγγύτητα ή απόσταση σε σχέση με τα γειτονικά νοικοκυριά, ποιος ο βαθμός προσέγγισης και δημοσιότητάς τους, και πολλά ακόμα. Επομένως, αυτά τα δύο σώματα, η οικία και η κοινωνία, δεν είναι καθόλου ασύνδετα και ξένα μεταξύ τους. Ίσα-ίσα η αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην οικιακή διάρθρωση και την κοινωνική συμπεριφορά κατά τη Γεωμετρική Εποχή είναι ο βασικός στόχος του παρόντος κεφαλαίου.

Το δύσκολο κομμάτι με την εποχή τη Γεωμετρική και προ-Κλασική που μελετάμε είναι πως δεν υπάρχει ακόμα ένας μόνο συγκεκριμένος τύπος οικισμού και κατοίκησης. Συναντάμε οικισμούς, δηλαδή, των οποίων τα σπίτια στέκουν μόνα τους σε μία κάποια απόσταση από τα άλλα, καθώς όμως και οικισμούς με σπίτια που στριμύχνονται πολύ κοντά μεταξύ τους.

---

⁸² Ault, Nevett, 2005, 32

⁸³ Ault, Nevett, 2005, 12

⁸⁴ Mossé, 1991, 19

⁸⁵ Ault, Nevett, 2005, 54

Επιπλέον, μία οικογένεια μπορεί να ζει σε ένα ενιαίο σπίτι ως μία μόνο αρχιτεκτονική κατασκευή, αλλά από την άλλη μία δεύτερη οικογένεια μπορεί να κατοικεί σε ένα συγκρότημα από περισσότερα κτήρια, κάτι το οποίο συναντήσαμε και στους τρεις οικισμούς που παρουσιάσαμε προηγουμένως. Όπως και να 'χει, ωστόσο, η διάταξη των οικισμών εκείνη την εποχή είναι αρκετά πρόχειρη χωρίς κάποιο τακτικό σύστημα δρόμων και πολεοδομίας, ενώ τα σπίτια αποτελούνται κυρίως από ένα χώρο και πιο σπάνια από δύο ή περισσότερους, με αποτέλεσμα να κυριαρχούν μικρά οικοδομήματα. Το περιεχόμενο τους, αντίθετα, είναι πολύ μεγαλύτερο και σημαντικότερο από το μέγεθός τους, καθώς εντοπίζουμε διαφόρων τύπων ευρήματα, τα οποία μαρτυρούν τόσο την οικιακή κατοίκηση και διαμονή, όσο και τις δραστηριότητες της αποθήκευσης και της παραγωγής αγαθών. Και μάλιστα για τη διευκόλυνση της ποικίλης οικιακής αυτής δραστηριοποίησης, η οικία συνοδεύεται με επιπλέον βοηθητικούς χώρους, καθένας από τους οποίους υποστηρίζει κάποια λειτουργία, στοιχείο που το παρατηρήσαμε στους τρεις οικισμούς που αναλύσαμε. Ειδικά η παρουσία περιβόλων, οι οποίοι ορίζουν τα σύνορα του κάθε νοικοκυριού και το διαχωρίζουν από τα γειτονικά του, δείχνει πράγματι πως η κάθε οικογένεια προσπαθεί να καταπιαστεί με ένα πλήθος εργασιών και συνάμα να πετύχει την αυτάρκεια και αυτοεξυπηρέτησή της. Ο σκοπός αυτός διαφαίνεται και από την περίπτωση της Ξερόπολης, όπου εντοπίσαμε σιταποθήκες δίπλα σε μία οικία. Οι σιταποθήκες αποσκοπούν σίγουρα στην εξυπηρέτηση, επιβίωση και αυτάρκεια της οικίας αυτής, αλλά ίσως και ενός μέρους ή και ολόκληρης της κοινωνίας. Επίσης, η διευρυμένη δραστηριοποίηση σε συνδυασμό με την ικανοποίηση πολλαπλών αναγκών των οίκων βασίζεται και στο γεγονός ότι κάποια δωμάτια ή και κτήρια ολόκληρα μπορεί να έχουν κατασκευαστεί έτσι ώστε να εξυπηρετούν συγκεκριμένες λειτουργίες, ενώ άλλα φαίνεται πως δε διαθέτουν κάποια ορισμένη τυποποίηση, αλλά υποστηρίζουν περισσότερους από έναν σκοπούς.⁸⁶

Όσον αφορά τον τύπο των κτηρίων, την ΠΕΣ συναντάμε τόσο αψιδωτά και οβάλ, όσο και ορθογώνια, τα οποία έχουν ακόμα μία διάκριση μεταξύ τους ανάλογα με τη θέση της θύρας, καθώς αρχικά αυτή τοποθετείται στη στενή πλευρά, ενώ αργότερα στη μακριά πλευρά.⁸⁷ Από το 10^ο αι. π.Χ. ο πρώτος τύπος με τα αψιδωτά και οβάλ κτήρια διαδίδεται σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο και επικρατεί, θα λέγαμε, με εξαίρεση την Κρήτη. Αντίθετα, από τον 7^ο αι. π.Χ. κυριαρχούν πλέον τα ορθογώνια οικοδομήματα τα οποία και αντικαθιστούν πολλές φορές τα προηγούμενα αψιδωτά, αλλά και χτίζονται καινούργια σε κενούς χώρους. Αυτό σημειώνεται και στην περίπτωση της Ερέτριας, όπου αψιδωτά κτήρια αναδιαμορφώνονται ή κατασκευάζονται εξ ολοκλήρου από την αρχή ως ορθογώνια. Σίγουρα πάντως παρατηρείται μία μείωση των καμπυλόγραμμων κτηρίων και μία επικράτηση των ορθογώνιων. Οι τύποι κτηρίων, όπως προαναφέραμε, είναι κυρίως μονόχωροι, αλλά συναντάμε και σπίτια όπου υπάρχουν περισσότερα από ένα δωμάτια και τα οποία διατάσσονται το ένα πίσω από το άλλο. Μόνο από την Αρχαϊκή Εποχή ή σε συγκεκριμένες περιπτώσεις της Γεωμετρικής Εποχής, όπως για παράδειγμα στον τύπο συγκροτημάτων της Ζαγοράς Άνδρου, τα δωμάτια παρατάσσονται μεταξύ τους και πιο ακανόνιστα, πίσω ή πλάι.

⁸⁶ Ault, Nevett, 2005, 4

⁸⁷ Ault, Nevett, 2005, 14

Γενικά, η εσωτερική οργάνωση των σπιτιών αποτελεί πολύ σημαντικό σημείο εστίασης για τη λειτουργική και κοινωνική σύλληψη των κατοικιών. Αυτό σημαίνει πως μέσα από τον τρόπο που στήνουν την οικία εσωτερικά, τα δωμάτια, τα έπιπλα, τα παράθυρα, τις εξωτερικές και εσωτερικές πόρτες, αντιλαμβανόμαστε τις κοινωνικές ιδεολογίες που επικρατούν τόσο στη μικρότερη κλίμακα μεταξύ των μελών της κάθε οικογενείας, όσο και στη μεγαλύτερη κλίμακα ανάμεσα στην οικογένεια και την κοινωνία. Εστιάζοντας στην πρώτη κλίμακα παρατηρούμε πως σε αυτή την περίοδο έχουμε να κάνουμε με σπίτια που δεν έχουν πολλά δωμάτια, αυτά θα βρίσκονται στη σειρά το ένα μετά το άλλο και η πόρτα που ανοίγει στην αυλή ή γενικά στον έξω χώρο είναι μόνο μία. Επομένως συμπεραίνουμε πως όλα τα μέλη της οικογενείας μοιράζονται τον ίδιο χώρο, δεν υπάρχει το στοιχείο της απομόνωσης και ιδιωτικότητας. Τα δωμάτια, αν δεν είναι μόνο ένα, δεν είναι πολλά, ενώ η παράταξή τους σε γραμμική μορφή με πόρτες διαδοχικές δηλώνει πως, προκειμένου να περάσουν οι άνθρωποι από το ένα δωμάτιο στο άλλο, πρέπει αναγκαστικά να περάσουν μέσα από όλα.⁸⁸ Αν υπάρχει κάποια ιδιωτικότητα, αυτή είναι δυνατή μόνο στο πίσω τελευταίο δωμάτιο. Και εκτός από την απομόνωση, φαίνεται πως δεν υπάρχει ούτε κάποια σίγουρη απόδειξη για τον καταμερισμό του εσωτερικού χώρου της οικίας ανάμεσα στα δύο φύλα, στοιχείο που εδραιώθηκε έντονα από την Κλασική Εποχή με τους νέους τύπους κτηρίων και αρχιτεκτονικού σχεδίου. Αν συμβαίνει όντως σε κάποιες περιπτώσεις η απομόνωση της γυναίκας, θα είναι απλώς σε μία άκρη του δωματίου, όπως παρατηρήθηκε στον κεντρικό τομέα του Ωρωπού στην βασική οικία, όπου βρέθηκαν υφαντικά βάρη στην άκρη, κατά μήκος των τοίχων, ή, όταν έχουμε παραπάνω από ένα δωμάτιο, σε ένα από αυτά και συγκεκριμένα σε εκείνο χωρίς τα λίθινα θρανία, των οποίων μία από τις αρκετές δυνατές χρήσεις είναι για τα συμπόσια των ανδρών. Επίσης, στηριζόμενοι στα ευρήματα που βρίσκουμε στο εσωτερικό των σπιτιών καταλαβαίνουμε πως, ακόμα και στις περιπτώσεις που έχουμε για οικία ένα μόνο μικρό χώρο, μέσα σε αυτόν λαμβάνουν χώρα οι περισσότερες δραστηριότητες του νοικοκυριού, όπως διαμονή, ύπνος, μαγείρεμα, φαγητό, αποθήκευση ή και κάποια παραγωγή. Το ίδιο συμβαίνει και στα νοικοκυριά εκείνα τα οποία απαρτίζονται από περισσότερα από ένα κτήρια, όπως για παράδειγμα στους περιβόλους που συναντήσαμε σε Λευκαντί, Ερέτρια και Ωρωπό, όπου ναι μεν υπάρχουν πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους κτήρια, δεν αποτελούν όμως χώρους για τη διαμονή των ατόμων, ώστε να μπορούσαμε να πούμε ότι έχει ο καθένας το χώρο του. Πρόκειται απλώς για κτήρια στα οποία εκδηλώνονται περισσότερες ή πιο ειδικευμένες δραστηριότητες από τον οίκο. Και πράγματι στο δεύτερο κεφάλαιο ήμασταν σε θέση να ορίσουμε στους οικισμούς ένα κτήριο ως τη βασική οικία της οικογένειας, αλλά και τα υπόλοιπα εντός του περιβόλου με περαιτέρω οικονομικές και θρησκευτικές ασχολίες.

Μελετώντας λίγο περισσότερο το φυλετικό θέμα, η αρχιτεκτονική δε θα λέγαμε πως μας παρέχει πράγματι πολύ πλούσιο υλικό, ώστε να αντιληφθούμε τη θέση της γυναίκας μέσα στον οίκο και μέσα στην κοινωνία. Οι μικρές οικίες και οι σχετικά μικροί οικισμοί της εποχής δε δίνουν τόσο εύκολα τη δυνατότητα διαχωρισμού ζωής και εργασίας των δύο φύλων. Παρ' όλα αυτά γνωρίζουμε μερικά στοιχεία, τα οποία περιορίζουν αρκετά τα δικαιώματα, τις ενασχολήσεις και τη θέση των γυναικών την εποχή εκείνη. Άλλωστε κάτι τέτοιο, αποτελεί προφανώς τον κανόνα για τα χρόνια εκείνα και όχι την εξαίρεση. Θα μας φαινόταν περίεργο εάν η γυναίκα κατείχε υψηλότερη θέση, ισχυρότερη εικόνα, πιο υψηλόβαθμα

⁸⁸ Ault, Nevett, 2005, 25

καθήκοντα και περισσότερα δικαιώματα από τον άντρα. Η κοινωνία, η πολιτική και κοινωνική της οργάνωση, βασίζεται πάνω στους «ισχυρούς άντρες», οι οποίοι κατέχουν σθένος, δύναμη και πλούτο, και διοικούν τόσο το γένος τους, όσο και την κοινότητα. Επίσης, αυτοί συντονίζουν τις δραστηριότητες και την παραγωγή, ειδικά εάν πρόκειται για τη μεταλλοτεχνία, που, όπως προαναφέραμε, αποτελεί εξέχουσα ενασχόληση της ελίτ. Αντιθέτως, οι γυναίκες δεν μπορούν να έχουν δικαίωμα στην άσκηση της εξουσίας. Είναι και αυτές, θα λέγαμε, τμήμα του οίκου, το οποίο διαχειρίζεται και προστατεύει ο αρχηγός. Φαίνεται πως είναι εξαρτημένες από το αντρικό φύλο, όπως και υπεύθυνες να διαιωνίσουν το αριστοκρατικό γένος του συζύγου τους. Γενικά, η θέση της γυναίκας εγγράφεται πάντα σε σχέση με τη δομή της κοινωνίας, της οποίας βασική μονάδα στη δική μας περίπτωση είναι ο «οίκος» και ο οποίος αποτελεί μονάδα εξουσίας.

Δεν είναι καθόλου ασυνήθιστο σε μία ιστορική κοινωνία να εντοπίζουμε έναν κοινωνικό καταμερισμό πάνω στους ρόλους που κατέχουν οι γυναίκες από τη μία και οι άντρες από την άλλη. Μέσα από τον καταμερισμό αυτό, αντιλαμβανόμαστε πως οι γυναίκες δεν έχουν ιδιαίτερα προνομιούχα θέση, καθώς δεν έχουν τη δυνατότητα να ασκούν εξουσία και δεν κατέχουν πολιτική εξουσία, κάτι που ισχύει και συγκεκριμένα για την εποχή που μελετάμε, αφού δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο και υλικό κατάλοιπο που να αποδεικνύει το αντίθετο. Σε όλη αυτή την ιστορική περίοδο οι ρόλοι των δύο φύλων είναι πολύ σταθεροί. Προσωπικά, κατέληξα στο συμπέρασμα μίας μη προνομιούχας θέσης της γυναίκας, όχι μόνο από τις πληροφορίες που μου πρόσφερε η διάφορη βιβλιογραφία που μελέτησα, αλλά και από τον τρόπο που αυτή παρουσίαζε το πληροφοριακό υλικό. Η περισσότερη βιβλιογραφία τονίζει ιδιαίτερα τους ρόλους, τα δικαιώματα, την υψηλόβαθμη και επιφανή θέση του αντρικού φύλου, ενώ αντίθετα αναφέρεται κυρίως για τον μη επιφανή ρόλο, την λιγότερο προνομιούχα εικόνα και την πιο ανεπίσημη θέση του γυναικείου φύλου. Παρά μόνο πολύ αργότερα αρχίζουν να γεννούνται πιο απελευθερωμένες και φιλελεύθερες αντιλήψεις πάνω στη θέση της γυναίκας και στην ισότητά της με τους άντρες.

Είναι ωστόσο ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως αυτή η έλλειψη της εξουσίας στον έξω κόσμο αναπληρώνεται με μία σημαντική, μάλιστα, εξουσία εντός της οικίας. Ενώ, δηλαδή, οι άντρες φαίνεται πως κατέχουν τα πολιτικά και θρησκευτικά καθήκοντα, έχουν την ευθύνη των συναλλαγών του νοικοκυριού με τον έξω κόσμο, έχουν αναλάβει την προστασία των γυναικών και των παιδιών, οι γυναίκες από την άλλη είναι σχεδόν πάντα υπεύθυνες για το νοικοκυριό, την ανατροφή των παιδιών, το μαγείρεμα, το καθάρισμα και την ευημερία της οικογένειας.⁸⁹ Μία διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο χώρο, όπου λαμβάνονται οι αποφάσεις για ολόκληρη την κοινωνία, και στον ιδιωτικό χώρο, όπου τα όρια είναι η οικία. Επομένως, δεν είναι πολύ αξιόπιστοι και αντιπροσωπευτικοί οι όροι «κατώτερη» και «άνωτερη» για το χαρακτηρισμό της θέσης των γυναικών και αντρών αντίστοιχα. Είναι πολύ απόλυτοι, θα λέγαμε. Για αυτό το λόγο, θα ήταν πιο σωστό εάν χαρακτηρίζαμε το ρόλο της γυναίκας ως μη επίσημο, μη θεσμικό, ιδιωτικό και λιγότερο ορατό, ενώ τον αντίστοιχο του άντρα ως επίσημο, απόλυτα θεσμικό, δημόσιο και έντονα ορατό. Η αιτία αυτού του ιδιωτικού και αόρατου γυναικείου ρόλου, σύμφωνα με πολλούς ανθρωπολόγους, οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και του θηλασμού δεν μπορούν να είναι πολύ κινητικές και άρα υποχρεώνονται να μένουν

---

⁸⁹ Eriksen, 2007, 213

σπίτι και μακριά από το δημόσιο τομέα. Μία τέτοια, όμως, αιτιολόγηση βασίζεται καθαρά και μόνο σε βιολογικούς παράγοντες, παραλείποντας τους κοινωνικούς λόγους και τις πολιτισμικές κατασκευές περί φύλου.

Στο σημείο αυτό, προκειμένου να κατανοήσουμε την αμέσως προηγούμενη φράση, πρέπει μάλλον να αξιοποιήσουμε το διαχωρισμό που αρχίζουν να κάνουν πολλοί ανθρωπολόγοι από τα τέλη της δεκαετίας του 60 ανάμεσα στους όρους «βιολογικό φύλο» και «κοινωνικό φύλο». Μέχρι τη δεκαετία του 80 η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών όρων έχει εδραιωθεί σημαντικά και έχει υποστηριχθεί από πολλούς ανθρωπολόγους, όπως η Sherry Ortner και η Ann Oakley. Το «βιολογικό φύλο» αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό: στην ορατή διαφορά των γεννητικών οργάνων τους και τη συνακόλουθη διαφορά των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών. Το «κοινωνικό φύλο» αφορά τον πολιτισμό: αναφέρεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση σε «ανδρικό» και «γυναικείο».⁹⁰ Το «βιολογικό φύλο» είναι κάτι σταθερό, αμετάβλητο, ενώ το «κοινωνικό φύλο» διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, κατασκευάζεται και διαμορφώνεται. Με αυτή, λοιπόν, την έννοια, η λιγότερο επιφανής θέση της γυναίκας της συγκεκριμένης και της κάθε εποχής δεν έχει να κάνει με τους βιολογικούς τρόπους λειτουργίας και την ανατομία του σώματος, αλλά αποτελεί κοινωνική, πολιτισμική, ιστορική και πολιτική κατασκευή. Έτσι, πολλές φορές και σε πολλές κοινωνίες, οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις και γενικά οι ιεραρχικές αντιλήψεις και κατασκευές γίνεται μία προσπάθεια, από τα ανώτερα και ισχυρά κυρίως στρώματα, να φυσικοποιηθούν και να καταστούν αυθόρμητα αποδεκτές από τους ανθρώπους, ώστε οποιαδήποτε ανισότητα και υποταγή να μην προκαλεί κανένα πρόβλημα.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα του ρόλου της γυναίκας, έτσι όπως τον έχουμε περιγράψει έως τώρα, αποτελεί η περίπτωση της συντρόφου στη Τούμπα στο Λευκαντί, αφού, όπως έχουμε προαναφέρει, φαίνεται να θανατώνεται ηθελήμενα μετά το θάνατο του άντρα. Αντιλαμβανόμαστε πως ο οίκος συγκροτεί μία μονάδα εξουσίας και κοινωνικής οργάνωσης, στην οποία μπορεί και η γυναίκα να έχει μερικά και συγκεκριμένα καθήκοντα, όμως το βασικό και κυρίαρχο ρόλο τον έχει ο άντρας. Ο «οίκος» χωρίς τον «ισχυρό άντρα» καταρρέει και άρα, μετά το θάνατό του, η μονάδα αυτή δεν μπορεί να λειτουργήσει σωστά και αποτελεσματικά. Η άποψη αυτή συνάδει άλλωστε και με την κατάσταση που περιγράψαμε στην περίπτωση της Τούμπας, στην οποία, εάν δεχθούμε τη θεωρία περί «Long House» και γενικά μίας οικίας μίας διευρυμένης οικογένειας υπό την εξουσία του άντρα, μετά το θάνατο του ίδιου ο συγκεκριμένος οίκος εγκαταλείπεται και η οικογένεια ιδρύει νέο οίκο από την αρχή. Για αυτό το λόγο, πιθανότατα, σύμφωνα με την Κουκουζέλη θα ήταν δυνατόν να υποθέσουμε την ύπαρξη και άλλων πολλών τέτοιου τύπου κτηρίων διάσπαρτων στην περιοχή του Λευκαντιού.

Το ενδιαφέρον μας για τη θέση και το ρόλο της γυναίκας θα μπορούσαμε να το αναπτύξουμε και μέσω πληροφοριών που παίρνουμε από την ανάγνωση των Ομηρικών επών και, πιο συγκεκριμένα, του θεσμού του γάμου, όπως αυτός παρουσιάζεται μέσα στα έπη. Να σημειώσουμε, όμως, στο σημείο αυτό, πως κάτι τέτοιο πρέπει να γίνει με μία επιφύλαξη, διότι τα Ομηρικά έπη αντλούν από τη μία σε μεγάλο βαθμό περιεχόμενο από τα Μυκηναϊκά χρόνια, το οποίο διασώθηκε μέχρι και τον 8^ο αι. π.Χ. μέσω της προφορικής

---

⁹⁰ Laqueur, 2003, 16

παράδοσης, ενώ από την άλλη αποτελούν αρκετές φορές αποκύημα της φαντασίας, με αποτέλεσμα να μην είμαστε σίγουροι για το εάν οι πληροφορίες αυτές αφορούν πράγματι την εποχή που μελετάμε. Αυτό που μας δίνεται από τις Ομηρικές γραφές είναι αρχικά οι γάμοι που λαμβάνουν χώρα μεταξύ των ισχυρών ευγενών και των αρχηγών, ώστε είναι δύσκολο να μελετήσουμε και τις αντιλήψεις περί γάμου μεταξύ των κοινών ανθρώπων. Σε αυτούς, λοιπόν, τους ανώτερους κύκλους φαίνεται πως η πιο συνηθισμένη διαδικασία είναι ο γάμος με εξαγορά, δηλαδή να παίρνει κάποιος μία σύζυγο δίνοντας στον πατέρα της πλούσια δώρα, ή το να κερδίζει κανείς μία σύζυγο μέσω μίας αγωνιστικής ή πράξης παλικάριας.⁹¹ Αντίστοιχα, ο πατέρας μίας κοπέλας μπορεί να διαλέξει το μελλοντικό γαμπρό του καθαρά και μόνο με βάση την ισχύ, το κύρος και τον πλούτο του, αφού με αυτόν τον τρόπο το γόητρο και το κύρος του θα προσφέρουν αντανάκλαση και πάνω στη γενιά του πατέρα.⁹²

Επίσης, τις περισσότερες φορές, οι γάμοι πραγματοποιούνται μεταξύ ξένων ανθρώπων, ενός άνδρα, δηλαδή, από μία κοινότητα και μίας γυναίκας από άλλη. Κάτι τέτοιο είναι πολύ σημαντικό εργαλείο για τους ανώτερους κοινωνικούς κύκλους, διότι ο γάμος αποκτά ρόλο πολιτικής συμμαχίας. Είναι το μέσο με το οποίο εγκαθιδρύονται συμμαχίες και δεσμά εξουσίας ανάμεσα σε ευγενείς και αρχηγούς. Το θέμα των γάμων και των συμμαχιών μελετά και ο Levi-Strauss στο *“The Elementary Structures of Kinship”* (1969), στο οποίο τονίζει το πόσο σημαντικοί είναι οι γάμοι για την ομαλή λειτουργία ολόκληρης της κοινωνίας. Ένας γάμος, μαζί με τις ακόλουθες συμμαχίες που αυτός εγκαθιδρύει, επιτρέπει στην κοινωνία να στραφεί προς τα έξω, να κοιτάξει πέρα από τα δικά της όρια και να αναπτύξει την εξωστρέφειά της. Είναι απαραίτητο να ανοίγεται, να διευρύνει τις επαφές και τις γνωριμίες της, γιατί αλλιώς οι άνθρωποι δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν. Μπορεί, επομένως, μέσω ενός γάμου, είτε η οικογένεια της νύφης, είτε η οικογένεια του γαμπρού να ενταχθούν επίσημα στα ανώτερα ηγεμονικά κοινωνικά στρώματα και, το πιο σημαντικό, να δημιουργήσουν νέους δεσμούς μεταξύ δύο διαφορετικών και ξένων, μέχρι τότε, κοινοτήτων. Και μάλιστα, υποθάλλει και μία διάκριση ακόμα και στο βαθμό της ανωτερότητας και του κύρους, αφού τα δώρα που δίνει ο υποψήφιος σύζυγος στον πατέρα της κόρης πρέπει να είναι ανάλογα και ισάξια με την ίδια, η οποία αποτελεί το αντίδωρο.

Αντιλαμβανόμαστε, συνεπώς, πως οι πράξεις και η ζωή της γυναίκας ορίζονται είτε από τον πατέρα της, είτε αργότερα από το σύζυγό της, ενώ παράλληλα αποτελεί η ίδια ένα «αντικείμενο» ανταλλαγής, ένα εμπόρευμα, ένα «αντίδωρο» και ένα σύμβολο που επικυρώνει πολιτικές συμμαχίες και ιεραρχίες. Αυτή είναι η ουσία του γάμου στα Ομηρικά έπη, η εισαγωγή και ένταξη μίας δέσποινας μέσα στον οίκο. Με άλλα λόγια, η γυναίκα των ηρώων, αποτελεί τη χειροπιαστή ένδειξη μίας συμμαχίας ανάμεσα σε δύο οικογένειες. Εδώ κατανοούμε και τη διαφορά με τα Αρχαϊκά και, κυρίως, τα Κλασσικά χρόνια. Σε αυτά ο γάμος είναι πλέον θέμα δημοσίου ενδιαφέροντος, καθώς μέσω αυτού κατοχυρώνεται η ιδιότητα του πολίτη για τα παιδιά και η εφαρμογή των νόμων για την κληρονομιά, ενώ κατά τα Ομηρικά έπη, όπου δεν υπάρχουν ακόμα πόλεις, πολιτικά δικαιώματα και άρα πολιτικό πρόβλημα γνησιότητας τέκνων, ο γάμος επικυρώνει τη γνησιότητα του οίκου, της

---

⁹¹ Finley, 1991, 223

⁹² Mossé, 1991, 23

αριστοκρατίας και της εξουσίας των ηγεμόνων, τα οποία όλα ορίζονται από το καθεστώς των συγγενικών σχέσεων.⁹³

Κάνουμε λόγο για «γυναίκες των ηρώων», διότι για τις γυναίκες του λαού δεν έχουμε, δυστυχώς, πολλές αναφορές, έως καμία ακόμα και στα Ομηρικά έπη. Οι απλές γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων φανταζόμαστε πως θα έχουν μία πολύ πιο λιτή και διακριτική ζωή, με την έννοια πως ούτε σε μεγάλα ή εντυπωσιακά οικήματα διαμένουν, ούτε έχουν τη δυνατότητα να διαθέτουν υπηρέτριες για τις δουλειές του οίκου. Πιθανότατα μοιράζονται τις εργασίες εντός και εκτός του οίκου με το σύζυγο και τα παιδιά, ενώ, προκειμένου να καλύψουν τις καθημερινές ανάγκες επιβίωσης, πρέπει να δουλέψουν πάνω σε διάφορες χειρονακτικές εργασίες, αφού δε διαθέτουν πλούτο, κληρονομιά και κάποιο κοινωνικό κύρος από το γένος τους. Για τις γυναίκες των ηρώων, ωστόσο, είμαστε σε θέση να συνθέσουμε την εικόνα και το ρόλο τους. Φαίνεται πως αυτές πραγματοποιούν μία τριπλή λειτουργία, αυτή της βασίλισσας, της συζύγου και της οικοδέσποινας. Μετά το γάμο αφήνει την οικογένειά της και εγκαθίσταται πλέον στο σπίτι του συζύγου της ή του πατέρα του, διότι η συγκατοίκηση αυτή είναι που σφραγίζει τη νομιμότητα του γάμου και την ταυτότητα της γυναίκας εντός της οικίας.⁹⁴ Παράλληλα, σφραγίζονται και οι περιορισμοί του ρόλου της γυναίκας, αφού ναι μεν συμμετέχει ως ένα βαθμό στην εξουσία του οίκου, αλλά η συμμετοχή αυτή ορίζεται αυστηρά. Έτσι, τα καθήκοντά της αφορούν τη συντήρηση του οίκου, την αναπαραγωγή της οικογένειας με απογόνους, την περιποίηση των ξένων και των επισκεπτών, την ύφανση, το γνέσιμο και τη διεύθυνση της εργασίας των υπηρετριών, όπως αντανακλάται και από το παρακάτω χωρίο, στο οποίο ο σύζυγος της Ανδρομάχης τη συμβουλεύει:

“Αλλ’ άμε σπίτι, έχε στον νουν τα έργα τα δικά σου,

την ηλακάτην, τ’ αργαλειό, και πρόσταζε τες κόρες

να εργάζονται.” [Ιλιάδα, Ζ, 490, μτφρ. Ι. Πολυλάς]

Κάτι τέτοιο δεν απέχει και πολύ από την πραγματικότητα και τις γυναικείες δραστηριότητες εκείνη την εποχή, αφού και στον Ωρωπό, να υπενθυμίσουμε, έχουν βρεθεί υφαντικά βάρη εντός μίας διακεκριμένης οικίας.

Ή σε ένα άλλο χωρίο, όπου ο Οδυσσέας λέει στην Πηνελόπη:

“Τώρα που πια στην πολυπόθητή μας κλίνη σμίξαμε,

Φρόντισε εσύ το βιος που απόμεινε μες στο παλάτι.

Κι όσα κοπάδια ρήμαξαν οι αλαζονικοί μνηστήρες,

Τα πιο πολλά μόνος εγώ και με τη βία τ’ αρπάζω, τα υπόλοιπα

Οι Αχαιοί θα τ’ αποδώσουν, ώσπου ξανά όλες οι μάντρες να γεμίσουν.”

[Οδύσσεια, ψ, μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης]

⁹³ Finley, 1991, 237,240

⁹⁴ Mossé, 1991, 25

Και αν οι γυναίκες αυτές τολμούσαν να κάνουν τη φωνή τους να ακουστεί ή να θρηνήσουν τη μοίρα τους, θα έχαναν πολύ γρήγορα μάλλον ακόμα και τις αυστηρά καθορισμένες δυνατότητές τους.⁹⁵ Δεν έχουν ελευθερία θέσης επάνω σε θέματα που ξεπερνούν τα καθήκοντά τους, ενώ δεν έχουν και κανένα δικαίωμα να παραπονεθούν για την αντρική απιστία, η οποία, σε αντίθεση με την περίπτωση των γυναικών, είναι απολύτως νόμιμη.

Συνεπώς, αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχει έντονη διαφοροποίηση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Ο άντρας κατέχει κυρίαρχη θέση μέσα στη δημόσια σφαίρα και η θέση αυτή είναι απόλυτα θεσμική. Αυτό σημαίνει πως είναι ευρέως και από όλους αποδεκτό, επίσημο και αναμφισβήτητο. Αντιθέτως, η θέση της γυναίκας είναι απύσχα στο δημόσιο βίο, αλλά η παρουσίαση της είναι αρκετά αισθητή μέσα στην ιδιωτική σφαίρα. Έχει πολύ σημαντικό ρόλο, λαμβάνει κρίσιμες αποφάσεις και αναλαμβάνει μεγάλο κομμάτι της οργάνωσης του οίκου, αλλά αυτό που διαφοροποιεί τη δική της θέση και δικαιοδοσία από αυτή του άντρα, είναι το γεγονός ότι δεν θεωρείται κάτι θεσμικό. Πρόκειται για έναν σημαντικό ρόλο πιο κρυμμένο, επιρρεπή και σιωπηλό.

Αντίστοιχα, όπως το φύλο, έτσι και η ηλικία φαίνεται πως αποτελεί μία καθολική αρχή για την κοινωνική διαφοροποίηση και ταξινόμηση των ανθρώπων. Τα παιδιά και οι έφηβοι θεωρούνται ατελή κοινωνικά όντα, από την άποψη ότι δεν είναι ολοκληρωμένες ακόμα προσωπικότητες, δεν έχουν προλάβει να κοινωνικοποιηθούν και να αποτελέσουν τελειοποιημένα κοινωνικά- πολιτικά όντα. Τη θεωρία αυτή την εντοπίζουμε σε εφαρμογή και στους οικισμούς που μελετάμε, αφού για παράδειγμα πολλά βρέφη και παιδιά έχουν βρεθεί θαμμένα δίπλα ακριβώς στην οικία και εσωτερικά των περιβόλων, ως όντα που δεν έχουν ακόμα απογαλακτιστεί από την οικογενειακή σφαίρα και προστασία. Όσον αφορά τους ηλικιωμένους ανθρώπους, δεν έχουμε κάποια σίγουρη απόδειξη για την κοινωνική τους θέση και αποδοχή, αλλά με βάση ανθρωπολογικές απόψεις και μελέτες φαίνεται πως, ιδιαίτερα στις μη βιομηχανικές κοινωνίες, η προχωρημένη ηλικία συνδέεται με τη μεγάλη εμπειρία, τη σοφία, τη σωστή και δίκαιη κρίση και τις πολιτισμικές ικανότητες.⁹⁶ Ως εκ τούτου, η θέση του ατόμου βελτιώνεται με το πέρασμα του χρόνου και η μεγάλη ηλικία αξιολογείται πολύ θετικά, ανεξάρτητα πολλές φορές από το φύλο στο οποίο ανήκει.

Μιλήσαμε προηγουμένως για την ελάχιστη έως απύσχα απομόνωση και ιδιωτικότητα εντός των οικιών, πάντα με βάση την αρχιτεκτονική τους. Εστιάζοντας τώρα στη μεγαλύτερη κλίμακα μεταξύ οικογένειας και κοινωνίας, αισθανόμαστε και εδώ μία απουσία απομόνωσης από τον έξω κόσμο. Τα σπίτια δε διαθέτουν ακόμα τον τύπο της παστάδας ή προστάδας της Αρχαϊκής εποχής με μία υπαίθρια αυλή ή έναν ανοιχτό διάδρομο, μέσω των οποίων ορίζεται πλέον μία «ουδέτερη» και μεταβατική ζώνη πριν την είσοδο στην οικία καθ' αυτή.⁹⁷ Αντίθετα, η είσοδος στην οικογενειακή σφαίρα γίνεται κατευθείαν και από τον οποιοδήποτε, αφού ακόμα και αν υπάρχει κάποια μορφή αυλής, δε θα είναι ο τύπος της κλειστής και ελεγχόμενης. Μάλιστα έχουμε αναφέρει ξανά πως κάποιες από τις οικιακές δραστηριότητες, όπως μαγείρεμα, παρασκευή, παραγωγή, φαγητό, είναι πιθανόν να γίνονται έξω από το σπίτι, στον υπαίθριο χώρο, ειδικά όταν η οικία είναι αρκετά μικρή εσωτερικά. Επομένως οι άνθρωποι μεταφέρουν στον εξωτερικό κόσμο μερικές από τις

⁹⁵ Mossé, 1991, 37

⁹⁶ Eriksen, 2007, 223

⁹⁷ Ault, Nevett, 2005, 29

ενδότερες οικογενειακές ασχολίες τους, χωρίς να φαίνεται να τους ενοχλεί ή να τους κωλύει το γεγονός ότι ακόμα και ένας ξένος μπορεί να τους δει. Ίσως η λέξη «προσωπικότητα» δεν έχει ακόμα την βαρύτητα που θα αποκτήσει στην πορεία, αφού δε φαίνονται να ενοχλούνται ούτε από πιθανές απρόσμενες συναντήσεις, ούτε από τη δημοσιότητα του νοικοκυριού τους μπροστά στα μάτια των άλλων. Ακόμα και στην περίπτωση των περιβόλων δε θα λέγαμε πως αυτοί έχουν χτιστεί για σκοπούς ιδιωτικότητας, απομόνωσης και αποστασιοποίησης από την έξω κοινωνία. Πιο λογικό είναι πως χρησιμεύουν ως ένα μέσο προστασίας από τις δύσκολες καιρικές συνθήκες, όπως πλημμύρες και άνοδος της στάθμης της θάλασσας, τα οποία έχουν αφήσει πράγματι τα ίχνη τους σε αρκετούς οικισμούς. Μία άλλη εναλλακτική είναι πως υπάρχουν απλά για να ορίσουν τον λεγόμενο «οίκο» ή «νοικοκυριό», καθώς κάθε ένα από αυτά αποτελεί μία αυτόνομη, όσο γίνεται, και αυτόρρη μονάδα, η οποία θέτει την υπόσταση και τον χαρακτήρα της τόσο σχετικά με την όλη κοινωνία, όσο και σχετικά με τις υπόλοιπες γειτονικές μονάδες.

Το νοικοκυριό αποτελεί πολύ σημαντικό έως απαραίτητο χαρακτηριστικό στοιχείο εκείνης της εποχής για την οργάνωση της κοινωνίας και την επιβίωση των ανθρώπων. Πρόκειται ουσιαστικά για μία οικογενειακή επιχείρηση, η οποία παράγει ή διαχειρίζεται διάφορα αγαθά με στόχο την πώληση ή την κατανάλωση έξω από τον οίκο.⁹⁸ Προτεραιότητα, βέβαια, δίνεται στο να καλύψουν πρώτα τις ανάγκες του ίδιου του οίκου, αφού αυτό που επιχειρεί κάθε οικογένεια είναι μία κάποια αυτόρρη και ικανοποίηση των καθημερινών της αναγκών, όπως το φαγητό, τα ρούχα και άλλα απαραίτητα για την επιβίωση είδη. Κατ' επέκταση, όμως, είναι πιθανή και μία προσπάθεια εδραίωσης κάποιων στενών οικονομικών σχέσεων με τα υπόλοιπα νοικοκυριά, ένα ευρύτερο, δηλαδή, οικονομικό δίκτυο, το οποίο συνδέει σε μεγάλο βαθμό μερικούς ή και όλους τους οίκους μεταξύ τους. Οι σχέσεις αυτές διαμορφώνονται μάλλον από το χαρακτήρα του κάθε νοικοκυριού, καθώς καθ' ένα από αυτά διακρίνεται από μία ή περισσότερες βασικές παραγωγές: γλύπτες, τεχνίτες, τεχνίτες όπλων, κεραμοποιοί και διάφορα άλλα επαγγέλματα. Γενικά, οι τεχνίτες και η παραγωγή τους εντός του οικιακού χώρου είναι κάτι πολύ διαδεδομένο στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη και το εντοπίζουμε ιδιαίτερα στις περιπτώσεις της Ερέτριας και του Ωρωπού που μελετήσαμε με την έντονη μεταλλευτική δραστηριότητα εντός των περιβόλων. Επομένως, πωλείται και αγοράζεται είτε το πλεόνασμα των πιο καθημερινών και πρωταρχικών ειδών, όπως τα ρούχα και το φαγητό, είτε πιο ειδικευμένες και δευτερεύουσες υπηρεσίες που εκτελούνται από ανθρώπους με τις συγκεκριμένες τεχνογνωσίες. Η ανταλλακτική αξία δεν είναι απαραίτητα σε χρήμα, αλλά πολύ συχνά, και μάλιστα κατά κύριο λόγο κατά την ΠΕΣ, σε όσο γίνεται ισάξια αγαθά. Ίσως μάλιστα αυτός είναι ένας ακόμα λόγος για τον οποίο τα σπίτια της εποχής δε φημίζονται για την αυστηρή οριοθέτηση ή απομόνωσή τους από τον έξω κόσμο, αφού οι επαφές και ανταλλαγές είναι απαραίτητες. Εκτός αυτού, η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική παρατήρηση θα μπορούσε να μας οδηγήσει και σε ένα ακόμα συμπέρασμα που έχει να κάνει με το ότι κατά την ΠΕΣ δεν υπάρχει ακόμα έντονα η ειδίκευση και η επικέντρωση των ανθρώπων σε μία μόνο εργασία. Ασχολούνται ίσως με λίγο απ' όλα και άρα δεν υπάρχει λόγος να οριοθετήσουν το χώρο παραγωγής τους, σε αντίθεση με τις επόμενες εποχές στις οποίες παρατηρείται ένας αρχιτεκτονικός διαχωρισμός ανάμεσα στα νοικοκυριά με εσώκλειστες αυλές και

⁹⁸ Ault, Nevett, 2005, 55

διαδρόμους, περιορισμένους χώρους όπου μπορούν να εισέλθουν οι ξένοι ή δωμάτια που μοιάζουν με μαγαζιά.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΕΣ

Γενικά ο τύπος κοινωνίας που έχει διαμορφωθεί την περίοδο αυτή είναι κοινωνίες ιδιωτικής αλληλεγγύης, όπου δεσπόζουν τα οργανωμένα σε φρατρίες και φυλές αριστοκρατικά γένη, υπό την ανώτατη εξουσία ενός μοναρχικού θεσμού που προοδευτικά, μόνο, προς το τέλος της Αρχαϊκής και αρχή της Κλασικής εποχής εξομαλύνθηκε και δημιουργήθηκε μία κοινότητα δημοσίου δικαίου και περιορισμένων πολιτικών, νομικών και οικονομικών προνομίων.⁹⁹ Στις κοινωνίες αυτές κυριαρχεί, όπως αναφέραμε και στην αρχή του κεφαλαίου, μία πολεμική αριστοκρατία στο κέντρο της οποίας βρίσκεται ο ηγεμόνας. Το πρόσωπο αυτό είναι όχι ο αρχηγός των γενών, αλλά των οίκων, πράγμα που δείχνει με τη σειρά του πως στην ίδια κοινωνία μπορεί να υπάρχουν περισσότεροι από ένας ηγεμόνας, ο καθένας με υψηλόβαθμη θέση, δύναμη, κύρος και πλούτο μέσα στον οίκο, αλλά και μέσα στον οικισμό. Αντίστοιχα, ένας άντρας μπορεί να είναι βασιλιάς και σε περισσότερες από μία πόλεις. Ο αριστοκρατικός οίκος μπορεί να έχει ποικίλο μέγεθος, καθώς συντίθεται είτε από τη στενή μόνο οικογένεια του βασιλιά, είτε από περισσότερα πιο εξωτερικά πρόσωπα, όπως τους συντρόφους, τους πελάτες και τους υπηρέτες. Σαν ηγεμονικά πρόσωπα οφείλουν να διαθέτουν συσσώρευση υλικού πλούτου, από θησαυρό και πολύτιμα αντικείμενα, μέχρι βοοειδή ζώα, τα οποία μέχρι την Αρχαϊκή εποχή αποτελούν στοιχείο ευμάρειας, και άλογα, τα οποία είναι εξέχον χαρακτηριστικό της πολεμικής αριστοκρατίας. Επίσης, είναι πολύ σημαντικό εντός αυτών των κύκλων να υπάρχει η προσφορά φιλοξενίας και η ανταλλαγή δώρων, ώστε να διατηρούν ή και να ενισχύουν το κύρος, το γόητρο, το σεβασμό και την ανδρεία τους. Άλλωστε είδαμε πως οι αριστοκρατικές αυτές κοινότητες σίγουρα υποθάλλουν πάντα έναν κάποιο ανταγωνισμό μεταξύ των μελών τους, ο οποίος λαμβάνει χώρα μέσω της συνολικής εξωτερικής εμφάνισης, του πλούτου, των προσφορών, των δώρων και της συμπεριφοράς του καθενός.

Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα την πολιτική κατάσταση των οικισμών της ΠΕΣ που μελετάμε, αλλά και γενικά, αυτή δεν είναι σίγουρα όμοια ούτε με την προηγούμενη ανακτορική περίοδο, ούτε με την επόμενη στην οποία γίνεται η εγκαθίδρυση του θεσμού της πόλης-κράτους. Πιο συγκεκριμένα, συγκριτικά με την πρώτη δεν συναντάμε πλέον τα Μυκηναϊκά ανάκτορα με τα μεγαλοπρεπή, περίπλοκα κτήρια και τη θέση του άνακτα ως ανώτατο άρχοντα. Αντίστοιχα, με την δεύτερη περίοδο δεν υπάρχει ακόμα ένας ξεκάθαρος αρχιτεκτονικός διαχωρισμός ανάμεσα στα κτήρια οικιακού, θρησκευτικού και πολιτικού χαρακτήρα, όπως οι ναοί καθ' αυτού, τα βουλευτήρια, τα πρυτανεία, τα θέατρα, οι αγορές και διάφορα ακόμα κτήρια που ενσαρκώνουν από την Αρχαϊκή Εποχή και κυρίως την Κλασική Εποχή πολύ πιο αυστηρά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τους δημοκρατικούς θεσμούς, την κοινωνική και πολιτειακή οργάνωση, καθώς και τη συμμετοχή στα κοινά. Παρατηρώντας την αρχιτεκτονική της εποχής και στηριζόμενοι στα ευρήματα που αφήνει πίσω της συνειδητοποιούμε πως η πολιτική οργάνωση προσπαθεί μάλλον να μεταβεί με αργά βήματα από το ένα στάδιο στο άλλο. Ποιος είναι, λοιπόν, και τί είναι αυτός ο βασιλιάς ή ηγεμόνας; Με την κατάργηση του μυκηναϊκού συστήματος κατοχής και των κοινωνικών

⁹⁹ Polignac, 2000, 23-24

τάξεων που στηρίζονταν στο σύστημα αυτό, επέρχεται η ταχεία εξαφάνιση των τεχνικών όρων που αφορούσαν τις εν λόγω τάξεις και τις ποικίλες κτήσεις τους και κοινωνικές τους τάξεις.¹⁰⁰ Στη θέση του άνακτα έρχεται θα λέγαμε ο ανώτατος αξιωματικός άρχοντας ή βασιλέας, τον οποίο αναφέραμε προηγουμένως υπό τον χαρακτηρισμό «αρχηγός οίκου» και ο οποίος αποκτά τη θέση είτε μέσω της κληρονομικής μεταβίβασης, είτε μέσω εκλογής από τον υπόλοιπο λαό χάριν κάποιων χαρισματικών ιδιοτήτων σε συνδυασμό με τη δυνατότητα του να προσφέρει διάφορα χρήσιμα αγαθά στην κοινωνία για την επιβίωση της. Πρόκειται για ένα καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς κάθε εποικισμός συνεπάγεται άμεση κατάτμηση της γης σε ατομικά κτήματα. Φυσικά, οι βασιλείς έχουν μεγαλύτερη και σημαντικότερη ατομική ιδιοκτησία και περιουσία, αφού οι συνηθέστεροι τρόποι απόκτησης τους είναι οι επιδρομές, η συγγένεια, οι κληρονομίες και τα δώρα. Τόσο το γεγονός ότι η μετά θάνατον μεταβίβαση της περιουσίας κάποιου, κινητής και ακίνητης, σε κάποιον άλλον λαμβάνει χώρα με το θεσμό της κληρονομιάς, όσο και το γεγονός ότι η κυκλοφορία του πλούτου πραγματοποιείται με βάση τα δώρα, αποτελούν όλα μείζονα χαρακτηριστικά των κοινωνιών της εποχής. Υπάρχουν, σαφώς, κάποιες περιπτώσεις στις οποίες τα δικαιώματα αυτά διαταράσσονται, κάτι τέτοιο, όμως, συμβαίνει όχι λόγω της αμφισβήτησής τους, αλλά λόγω της αδυναμίας του δικαιούχου να τα εξασκήσει σωστά και αποτελεσματικά. Επίσης, πέρα από αυτούς τους θεσμούς, σημαίνουσα θέση έχει και ο θεσμός του γάμου, καθώς, όπως ακριβώς η ανταλλαγή δώρων, έτσι και σύναψη γαμήλιων συμμαχιών, επικυρώνει τα δικαιώματα κατοχής περιουσίας και πλούτου.

Η κατοικία της ελίτ αυτής δεν είναι σίγουρα κάτι τόσο αξιοθαύμαστο και μεγάλο όπως τα ανάκτορα, αφού κανένα αρχιτεκτονικό ίχνος δεν μας οδηγεί σε μία τέτοια εικόνα. Φαίνεται, όμως, πως κάποια κτήρια με μία πιο εξέχουσα μορφή, πιο μεγάλες διαστάσεις, πιο πλούσια εσωτερική διακόσμηση, πιο εκτεταμένες παροχές και ίσως πιο περίοπτη θέση υπάρχουν εντός των οικισμών. Τόσο στο Λευκαντί και την Ερέτρια, όσο και στον Ωρωπό εντοπίσαμε τέτοιων ιδιαιτεροτήτων οικοδομήματα.

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο της ΠΕΣ είναι πως ο ηγέτης έχει ταυτόχρονα το ρόλο και του πολιτικού και του θρησκευτικού άρχοντα. Η ισχυρή αυτή υπόθεση βρίσκει πάτημα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από κτήρια που συνδυάζουν πολλές λειτουργίες ταυτόχρονα, κάτι το οποίο είναι σημαίνον χαρακτηριστικό της εποχής και το έχουμε παρατηρήσει και στους τρεις οικισμούς που μελετάμε. Πρόκειται, λοιπόν, για χώρους οι οποίοι στεγάζουν τόσο τον ίδιο τον άρχοντα, την οικογένειά και την ακολουθία του, ανάλογα με το πόσο μεγάλοι είναι, όσο και θρησκευτικές δραστηριότητες, τελετές και κοινωνικά τελετουργικά συμπόσια, όπως φαίνεται από διάφορα ευρήματα ή τα λίθινα θρανία περιμετρικά του δωματίου. Και πράγματι θα υπάρχει πάντα τουλάχιστον ένα τέτοιο οικοδόμημα σε κάθε οικισμό της εποχής.

Αυτήν την κοινωνική διαφοροποίηση την ανιχνεύουμε και από το θέμα των νεκροταφείων. Είδαμε πως όχι όλες οι ταφές διαθέτουν τα ίδια κτερίσματα, την ίδια προσοχή στην κατασκευή και την ίδια ανταπόκριση από τους άλλους. Στην περίπτωση του Λευκαντιού, για παράδειγμα, είναι πολύ πιθανόν να έχτισαν ολόκληρο κτήριο, εντυπωσιακό και σπάνιο, μόνο προς τιμήν ενός προσώπου και της συζύγου του. Επιπλέον, φαίνεται πως σχηματίζεται

---

¹⁰⁰ Finley, 1991, 202

μεταγενέστερα μπροστά από αυτούς τους τάφους μία δυναστική νεκρόπολη προς τιμήν του νεκρού ζεύγους. Αν δεν είναι πρόσωπα κάποιας ανώτερης υπόληψης και δύναμης, τότε ποιος ο λόγος να κατασκευαστεί κάτι τόσο μεγάλο και να μετατραπεί σε θέση ιερή; Άλλωστε και τα κτερίσματα είναι σε μεγάλο βαθμό όπλα και πολεμικός εξοπλισμός, κάτι το οποίο υποστηρίζει τη θεωρία περί ανώτατου αξιωματικού άρχοντα. Και στην Ερέτρια αντιλαμβανόμαστε τον αφηρωισμό και την εγκαθίδρυση λατρείας γύρω από ένα ή περισσότερα πρόσωπα στο Δυτικό νεκροταφείο. Επίσης, οι άρχοντες αυτοί έχουν πρώτα απ' όλα, πρώτα από την πίστη και εμπιστοσύνη του λαού, το σεβασμό και την αφοσίωση του ίδιου τους του οίκου.¹⁰¹ Είναι εξάλλου λογικό ότι εάν μπορούν να επιβληθούν είτε με πιο ήπιο είτε με πιο αυστηρό τρόπο επάνω σε ολόκληρη την κοινότητα και να κερδίσουν την εμπιστοσύνη και το κύρος που χρειάζονται, πρέπει να μπορέσουν αρχικά να το εφαρμόσουν στον πιο στενό οικογενειακό κύκλο του οίκου. Και αυτό θα μπορούσε να βρει αποδεικτικό υλικό στο Ηρώο της Τούμπας στο γεγονός ότι η σύζυγος θανατώνεται ηθελημένα μετά το θάνατο του άντρα και θάβεται δίπλα του.

Όλα τα παραπάνω φαίνεται να ταιριάζουν σε μεγάλο βαθμό με την άποψη του Polignac πως

Αυτό που αποκαλούμε πόλη είναι το αποτέλεσμα μίας προοδευτικής εγκαθίδρυσης συνεκτικών δομών και κοινωνικών ιεραρχιών υπό μορφή αναζητήσεως συναινέσεων για την επιλογή των διαμεσολαβητικών λατρειών και των τρόπων συμμετοχής στις τελετουργίες. (Polignac 2000:16)

Οι διαμεσολαβητικές αυτές λατρείες είναι και αυτές που απευθύνονται στις θεότητες οι οποίες έχουν υπό την προστασία τους την επικράτεια, αλλά και στους τοπικούς ήρωες, τους ιστορικούς ή μυθικούς ιδρυτές της κώμης. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση, λοιπόν, στο θρησκευτικό στοιχείο, αφού οι πολυχώροι της εποχής που έχουμε αναφέρει ξανά συνδυάζουν τόσο τη λατρεία θεοτήτων, όσο και των ηρώων εκείνων, των ισχυρών προσώπων που είναι επιφορτισμένοι με την άμυνα και προστασία του κάθε οικισμού. Πράγματι, ο διαχωρισμός ανάμεσα στην οικιστική και τη θρησκευτική αρχιτεκτονική δεν εκφράζεται κατά τον 8^ο αι. τόσο καθαρά όσο αργότερα. Πρόκειται πιθανόν για έναν συντελεστή που οργανώνει διάφορους τρόπους συμμετοχής σε κοινωνικές εκδηλώσεις που προσλαμβάνουν μορφή τελετουργίας.¹⁰² Τα τελετουργικά δείπνα μπορεί να μην έχουν εξαρχής δημόσιο χαρακτήρα, αλλά να αφορούν μία μικρή αριστοκρατική ομάδα, κάτι όμως που και πάλι δεν παύει να ενισχύει την ανάμειξη θρησκευτικού-πολιτικού χαρακτήρα. Άλλωστε τα δείπνα αυτά και οι θρησκευτικές δραστηριότητες που λαμβάνουν μέρος αποτελούν τον κατάλληλο χώρο ώστε να ενισχύσουν οι ηγεμόνες ακόμα περισσότερο το κύρος και την εξουσία τους μέσω του ολοένα και πιο έντονου ανταγωνισμού στο θέμα των πολυτελών προσφορών, δώρων, θυσιών και γευμάτων. Ένα είδος, θα λέγαμε, αριστοκρατικών ή ηγεμονικών επενδύσεων σε μερικές λατρείες.¹⁰³

Τα ιερά-ηγεμονικά αυτά κτήρια μαζί με όλο τους το φάσμα και περιεχόμενο αποτελούν μία ενδιαφέρουσα περίπτωση για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης και των ανθρωπολογικών μοντέλων. Σύμφωνα με τον Στράβωνα

¹⁰¹ Nevett, 1999, 6

¹⁰² Polignac, 2000, 18

¹⁰³ Polignac, 2000, 40

Οι άνθρωποι συσπειρώθηκαν σε φυλές και πόλεις επειδή από τη φύση τους έχουν την τάση να μοιράζονται τα πράγματα, αλλά και επειδή χρειάζονται ο ένας τον άλλο. Για τους ίδιους λόγους συγκεντρώνονται και στους κοινούς ιερούς τόπους: για να γιορτάσουν και να πανηγυρίσουν μαζί. Γιατί το φαγητό στο κοινό τραπέζι, οι σπονδές και το ποτό που τις ακολουθεί, η συνύπαρξη κάτω από την ίδια στέγη, όλα αυτά οδηγούν στη φιλία. [Στράβων 9, 3, 5 (419)]

Αυτό δεν μπορεί να βρει τόσο έδαφος με τα εξωαστικά και περιφερειακά ιερά που επικρατούν κατά την ΠΓ και ΜΓ εποχή, καθώς αυτά αποσκοπούν κυρίως στην κατοχύρωση της εδαφικής κυριαρχίας, της αποκλειστικής εκμετάλλευσης και του ελέγχου του χώρου από την κάθε αγροτική κοινωνία. Όσον αφορά, όμως, τους ιερούς και θρησκευτικούς χώρους που συναντάμε εντός των οικισμών, αυτοί μπορούν να ενσαρκώσουν την παραπάνω άποψη περί κοινωνικής μάζωσης και συσπείρωσης των ανθρώπων ενός οικισμού, γιατί πλέον υπάρχει η στέγη, ο χώρος, οι υποδομές και η εγγύτητα ώστε να συνυπάρξουν τα μέλη της κοινότητας. Προαναφέραμε πως οι χώροι αυτοί έχουν αρχικά έναν πιο κλειστό και ιδιωτικό χαρακτήρα, αφού οι τοπικοί βασιλείς είναι οι διαμεσολαβητές ανάμεσα στον επίγειο και τον θεϊκό κόσμο, οι αρμόδιοι να ασκήσουν εξουσία με βάση τις εντολές των θεοτήτων, αλλά και αυτοί που αφηρωίζονται και τιμούνται από τον απλό λαό. Πιο συγκεκριμένα, είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε πως στους χώρους αυτούς έχουν πρόσβαση και δικαίωμα συμμετοχής οι γυναίκες, τα παιδιά και γενικά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Για αυτούς έχουμε κατανοήσει πως η ζωή τους έχει κάποια όρια εντός πολύ πιο απλών και καθημερινών υποδομών και δραστηριοτήτων, αλλά και ο θάνατος τους εντός πολύ πιο κοινών και πρόχειρων ταφών.

Σταδιακά, ωστόσο, από τον 8^ο αι. και έπειτα τα ιερά αρχίζουν να αποκτούν μία διαφορετική ταυτότητα, η οποία έχει να κάνει με μία πιο ανοιχτή αντίληψη τόσο σχετικά με το μέγεθος της κοινότητας που υπάγεται στο συγκεκριμένο ιερό, όσο και σχετικά με τις κοινωνικές ομάδες που συμμετέχουν στις δραστηριότητές τους: η κοινότητα δεν αποτελείται πλέον μόνο από τις μικρές αυτόνομες κόμες, που προσπαθούν να οριοθετήσουν την επικράτεια τους, αλλά από μεγαλύτερες κοινότητες που προκύπτουν από τη συνένωση κομών και οι οποίες επιχειρούν σε αυτούς τους ιερούς χώρους να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα και τη συνύπαρξη των περισσότερων κάτω από την ίδια στέγη, βασιλέων και απλού λαού, αντρών και γυναικών.¹⁰⁴ Η εδραίωση μίας λατρευτικής συνοχής από όλες τις ομάδες που ζουν σε μία γεωγραφική και κοινωνική γειτνίαση. Αναφερόμαστε, δηλαδή, στην απαρχή της γέννησης της «πόλης» και των αστικών νάων, όπως τους γνωρίζουμε από το τέλος της Γεωμετρικής Εποχής και την αρχή της Αρχαϊκής Εποχής με στάνταρ αρχιτεκτονική και υποδομές. Αυτή την πορεία την βλέπουμε πράγματι στην Ερέτρια, όπου στη θέση του ιερού χώρου και δίπλα στα γνωστά κτήρια που συνδυάζουν κοινωνικά συμπόσια, θρησκευτικές τελετές και ηγεμονική παρουσία χτίζεται τον 8^ο αι. ο πρώτος μνημειακός ναός του Απόλλωνα Δαφνηφόρου. Να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι αυτή η ευρύτερη λατρευτική ταυτότητα και συνοχή που διαμορφώνεται δεν σημαίνει και συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας ή υποχώρηση των κοινωνικών εντάσεων και διαφοροποιήσεων. Αντιθέτως μάλιστα, είναι το πεδίο και ο χώρος όπου εξωτερικεύονται και συγκεκριμενοποιούνται οι συγκρούσεις, και επομένως η εγκαθίδρυση μίας νέας τάξης, από όπου αναδύεται μία

¹⁰⁴ Polignac, 2000, 70

κοινωνική δομή πιο συνεκτική αλλά και πιο αποτελεσματική από αυτή που χαρακτηρίζει την Ελλάδα των Σκοτεινών Αιώνων.¹⁰⁵

Έχουμε ήδη καταστήσει σαφές πως η τάση του αφηρωισμού και της είτε πιο ιδιωτικής, είτε δημόσιας λατρείας προς τους βασιλείς και ιδρυτές των οικισμών της Γεωμετρικής Εποχής αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό. Αυτή η τακτική εκφράζεται μέσω των πολυτελών ταφικών εθίμων με ηρωολατρικά στοιχεία, πλούσιες προσφορές, πολυτελή κτερίσματα, μνημειακά ταφικά σήματα-οικοδομήματα και ίχνη από μεγαλοπρεπή νεκρώσιμες τελετές, όπως τελετουργικά δείπνα και θυσίες αλόγων. Τα έθιμα αυτά μαρτυρούν την επιθυμία, αλλά και την αντίληψη της εποχής να επιτευχθεί μία ταύτιση των βασιλέων με τους ήρωες του παρελθόντος. Αυτή, μάλιστα, η έντονη διεκδίκηση μίας εξέχουσας θέσης ενέχει έναν υψηλό βαθμό ανταγωνισμού μεταξύ των βασιλέων και ιδιαίτερα στις περιοχές όπου περισσότερες από μία αριστοκρατίες ερίζουν για την εξουσία και το γόητρο.¹⁰⁶ Τόσο στο Λευκαντί, όσο και στην Ερέτρια φαίνεται όντως να γεννάται η λατρεία ενός ήρωα και η δημιουργία ενός Ηρώου στη θέση του θαμμένου ηγεμόνα. Στο σημείο αυτό, όμως, είναι απαραίτητο να κάνουμε μία σημαντική παρατήρηση και έναν διαχωρισμό πάνω στις δύο περιπτώσεις του νότιου Ευβοϊκού κόλπου. Στο Λευκαντί στο μεγαλοπρεπές κτήριο της Τούμπας, όπου θάβεται ο βασιλιάς, η γυναίκα και τα άλογα του, φαίνεται πως λαμβάνουν χώρα τελετουργικά δείπνα προς τιμήν του νεκρού επί τουλάχιστον μία γενεά. Αργότερα, το κτήριο καταστρέφεται και χτίζεται επάνω του ένας μεγάλος τύμβος, αμέσως μετά τον οποίο εμφανίζονται οι πρώτοι πολύ πλούσιοι και πολυπολιτισμικοί τάφοι της νεκρόπολης που δημιουργείται γύρω του. Αντίθετα, στην Ερέτρια η οικογενειακή νεκρόπολη της Δυτικής πύλης φαίνεται πως σχηματίζεται πριν από την κατασκευή της ιερής τριγωνικής λιθοδομής.

Μπορεί εκ πρώτης όψεως κάτι τέτοιο να μην βγάζει κάποιο νόημα, αλλά αν το ερμηνεύσουμε πιο προσεχτικά αντιλαμβανόμαστε μία μετάβαση από το Λευκαντί στην Ερέτρια, από τον 10^ο αι. στον 8^ο αι., από τον πρόγονο στον ήρωα. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη περίπτωση συμπεραίνουμε πως η συμβολική προστασία και νομιμοποίηση που εξασφαλίζει ο τάφος του νεκρού αφορούν αποκλειστικά την ομάδα που διοργάνωνε τα τελετουργικά συμπόσια στο οικοδόμημα και πως η ομάδα αυτή που εγκαθιστά τη νεκρόπολη της στους πρόποδες του τύμβου πρόκειται για άτομα με πραγματική ή εμφανιζόμενη ως πραγματική συγγένεια και καταγωγή από το νεκρό.¹⁰⁷ Επομένως, αφορά τον αρχηγέτη του αριστοκρατικού γένους, του οποίου οι απόγονοι θα ταφούν κοντά σε αυτόν, θα τον τιμήσουν και θα διατηρήσουν τη μνήμη τη δική του, αλλά και ολόκληρου του γένους, μέσω της νομιμότητας από τη συγγένεια. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση της Ερέτριας αυτή η προγονολατρεία και η συγγενική σχέση έχει μεταλλαχτεί σε μία καθαρά ηρωολατρεία και κοινή συμμετοχή. Η τριγωνική κατασκευή πάνω από τον τάφο του ηγεμόνα και της οικογένειάς του δείχνει πως μετατρέπεται σε χώρο λατρείας και τιμής προς το γένος αυτό, στην οποία λατρεία ο καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει, ανεξαρτήτως από συγγένεια, παρά μόνο μέσα από την εκδήλωση λατρευτικών δραστηριοτήτων. Η δημιουργία, λοιπόν, του ήρωα υλοποιείται μέσω της αποστασιοποίησης από τους προγόνους και της κατασκευής ενός μνημειακού επιτάφιου σήματος το οποίο προσδίδει

¹⁰⁵ Polignac, 2000, 114

¹⁰⁶ Polignac, 2000, 181

¹⁰⁷ Polignac, 2000, 188-189

δημόσιο χαρακτήρα σε έναν τόπο ταφής που μέχρι τότε την ανάμνηση του τη συντηρούσαν μόνο εκείνοι που συνδέονταν άμεσα με τον νεκρό.¹⁰⁸

Θα ήταν άλλωστε εύλογο, εάν ταυτίζαμε τη μετάβαση αυτή με τη γενικότερη τάση προς μία πιο κοινή, ανοιχτή και δημόσια θεώρηση της κοινωνίας από το τέλος της Γεωμετρικής Εποχής. Πράγματι μόνο ο μαζικός λατρευτικός παράγοντας είναι αυτός που ενεργοποιεί το κοινωνικό σώμα.¹⁰⁹ Μέσα από το νέο θρησκευτικό στοιχείο, την ενίσχυση της λατρείας, την κατασκευή δημόσιων λατρευτικών σημάτων και την εκδήλωση τελετουργιών, ένα απλό σύνολο ατόμων ή ομάδων μετατρέπεται σε κοινότητα, καθώς χαρακτηρίζονται εξίσου από τη συμμετοχή στην ίδια λατρεία. Περισσότεροι άνθρωποι διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων αποκτούν μία κοινή γλώσσα, μία κοινή συνείδηση και μία κοινή παράδοση, η οποία είτε έχει να κάνει ακόμα με τη λατρεία ενός μυθικού ή πραγματικού ήρωα και ιδρυτή του οικισμού, είτε έχει περάσει σταδιακά και με κάποιο τρόπο στη λατρεία του Δωδεκάθεου, διαμορφώνει ένα πρωτογενές, θα λέγαμε, κοινωνικό σώμα και μίας πρώτης μορφής πολιτική ταυτότητα. Κάτι τέτοιο δε σημαίνει, φυσικά, πως η εξουσία πέρασε ξαφνικά από το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. στα χέρια των πολλών και πως εγκαθιδρύθηκε μία πιο ισορροπημένη πολιτική και ιεραρχική εικόνα. Αρμόζει πιο σωστά να δηλώσουμε πως μέσω αυτής της θρησκευτικής άνθησης και της δημόσιας λατρείας των ηρώων και όχι των προγόνων, διαμορφώνεται ένας κοινός χώρος έκφρασης της λατρείας αυτής, ο οποίος αποτελεί μάλλον και τον πρώτο αστικό χώρο με μεγαλύτερη συμμετοχή και πρόσβαση, αφού μέχρι τότε οι θρησκευτικοί και λατρευτικοί χώροι ήταν κλειστοί, όχι ιδιαίτερα μεγάλοι και με συγκεκριμένους συμμετέχοντες. Επομένως, θεωρώ πως αυτή η μετάβαση από τον πρόγονο στον ήρωα έγκειται στη γενικότερη κοινωνική διάνοιξη που λαμβάνει χώρα από τις αρχές της Αρχαϊκής εποχής, με σημαίνοντα χαρακτηριστικά την κοινή συμμετοχή στα δημόσια.

Η ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στην αρχαιολογία και την ανθρωπολογία δεν πρέπει να εξάγουμε γενικά και παρόμοια συμπεράσματα. Ακόμα πιο αυστηρά, δεν πρέπει να γενικεύουμε αυτά τα συμπεράσματα και να τα μετατρέπουμε από απλώς κάποιες παρατηρήσεις σε κανόνα. Στην εποχή που μελετάμε, τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους, επικρατεί ακόμα μία ρευστή κατάσταση, καθώς ναι μεν το ανακτορικό σύστημα πέφτει γύρω στο 1200 π.Χ., αλλά οι μεταβολές που συντελούνται αφορούν όλους τους τομείς και εκτείνονται χρονικά σε ένα αρκετά μεγάλο διάστημα. Στην παρούσα έρευνα μελετάμε τρεις συγκεκριμένους οικισμούς, εστιάζοντας στην αρχιτεκτονική και την οικιστική τους διάταξη, καθώς και στο τί έχουν αυτά τα δύο να μας αποκαλύψουν για τη γενικότερη κοινωνική, πολιτική, οικονομική και ανθρωπολογική κατάσταση. Θα ήταν μεγάλο λάθος, λοιπόν, εάν γενικεύαμε τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε και τα παρουσιάζαμε ως κανόνα για όλους τους οικισμούς της εποχής εκείνης. Ακόμα και οικισμοί που συμβαδίζουν κατά πολύ χρονικά, δεν έχουν απαραίτητα την ίδια μορφή και σύνθεση. Οφείλουμε, επομένως, να τονίσουμε πως στην προκειμένη περίπτωση μας απασχολεί η ανάπλαση μίας όσο γίνεται ακριβέστερης εικόνας για τους τρεις οικισμούς του νότιου Ευβοϊκού κόλπου και όχι για ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο του 12^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ.

¹⁰⁸ Polignac, 2000, 192

¹⁰⁹ Polignac, 2000, 214

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η έννοια της εξουσίας και της πολιτικής μπορεί να μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο και από κοινωνία σε κοινωνία, πάντοτε όμως θα υπάρχει και θα συντονίζει τόσο τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, όσο τον τρόπο με τον οποίο η κάθε κοινωνία εξουσιάζει τα μέλη της. Στις κοινωνίες που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη, είναι πιο δύσκολο να ξεχωρίσουμε την πολιτική από την υπόλοιπη κοινωνική ζωή και τις υπόλοιπες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Πολύ συχνά η συγγένεια και η θρησκεία δεν διακρίνονται πρακτικά από την πολιτική.¹¹⁰ Και πράγματι, κάτι τέτοιο είναι κατανοητό μέσα από τις τρεις κοινότητες που μας απασχολούν. Από τη μία η συγγένεια αποτελεί καθοριστικό ρόλο για την εγκαθίδρυση των αριστοκρατικών γενών και των ηγεμονικών προσώπων. Είδαμε προηγουμένως πόσο σημαντικό και επιθυμητό είναι να δημιουργηθεί μία λατρεία προς αυτά τα εξέχοντα πρόσωπα και οικογενειακά σύνολα, αφού ακόμα και το σημείο ταφής τους θα αποτελέσει αυτόματα σημείο προνομιούχο για όσους ταφούν κοντά του. Και όσοι θα ταφούν στην νεκρόπολη μπροστά στο ιερό αυτό Ηρώο, δεν θα είναι ο οποιοσδήποτε, αλλά μέλη συγγενικά. Έτσι, λοιπόν, θα συνεχίσει να λειτουργεί η εξουσία από γενιά σε γενιά, αφού η αριστοκρατία της εποχής δεν είναι ένα μόνο άτομο, αλλά φέρνει από πίσω του ολόκληρο το γένος, το οποίο προσπαθεί με κάθε τρόπο να διατηρήσει τα ηγεμονικά αυτά δικαιώματα και τη δύναμη. Από την άλλη, όσον αφορά τη θρησκεία, έχει καταστεί απόλυτα σαφές, πώς μέσα από αυτήν ενισχύεται ακόμα περισσότερο η εξουσία και το κύρος των ηγεμονικών προσωπικοτήτων, καθώς οι θρησκευτικές τελετουργίες της εποχής αποσκοπούν από τη μία στο να τιμήσουν τον ίδιο τον ιδρυτή του γένους ή του οικισμού ολόκληρου και από την άλλη στην ενίσχυση της δύναμης των προσώπων αυτών μέσα από τον ανταγωνισμό προσφορών και δώρων στα πλαίσια των τελετουργικών συμποσίων. Τόσο, δηλαδή, οι ίδιοι μετατρέπονται σε υποκείμενα θρησκευτικής ευλάβειας, αφού λειτουργούν ως το θεϊκό φερέφωνο πάνω στη γη, όσο και μέσα από τις θρησκευτικές εκδηλώσεις επιχειρούν οι ίδιοι, πάλι, να ξεχωρίσουν από όλα τα υπόλοιπα μέλη της απλής κοινωνίας και κυρίως της αριστοκρατίας.

Τάξεις και διαφορετικά κοινωνικά στρώματα υπάρχουν προφανώς σε όλες τις κοινωνίες και εποχές, αφού οι ταξικές αυτές διαφορές έχουν την τάση να αναπαράγονται πολλές φορές από γενιά σε γενιά και άρα πάντα να υποθάλλουν κάτω από την οργάνωση της κοινωνίας. Η διαφοροποίηση μπορεί να προκύπτει αρχικά από την ιδιοκτησία, θεωρία που αναπτύχθηκε στα μέσα του 19^{ου} αι. από τον Καρλ Μαρξ. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριζε πως η άρχουσα τάξη σε κάθε κοινωνία αφενός κατέχει τα μέσα παραγωγής (γη, εργαλεία, παραγωγή) και αφετέρου αγοράζει την εργατική δύναμη των άλλων ανθρώπων, που τους προσλαμβάνει ως μισθωτούς. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση μπορεί να γεννήθηκε πολύ μετά από την εποχή που μας ενδιαφέρει, διαθέτει, ωστόσο, στοιχεία που βρίσκουν πάτημα στο νότιο Ευβοϊκό κόλπο της ΠΕΣ. Η άρχουσα τάξη φαίνεται πως έχει πράγματι τόσο υλικό, όσο και συμβολικό πλούτο, καθώς από τη μία κατέχει τη μεγαλύτερη ιδιοκτησία, γη και ζώα, ενώ από την άλλη έχει κερδίσει το πνευματικό γόητρο και δύναμη, το σεβασμό και την υπακοή από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Επομένως, εκτός από την ιδιοκτησία, πολύ σημαντικό ρόλο παίζει και το πνευματικό κύρος, το οποίο πολλές φορές απλά προκύπτει από την υλική δύναμη και υπεροχή ή την κληρονομιά και την παράδοση. Παρατηρήσαμε, επίσης, πως η ηγεμονική τάξη εντός των τριών κοινοτήτων που μας έχουν απασχολήσει, διαχειρίζεται όντως την παραγωγή και τα μέσα της, αφού η μεταλλοτεχνία, της οποίας

---

¹¹⁰ Eriksen, 2007, 256

πολυάριθμα κατάλοιπα έχουν βρεθεί στον Ωρωπό και στην Ερέτρια, πρόκειται για μία δραστηριότητα, που ελέγχεται και συντονίζεται από την άρχουσα τάξη. Ως εργατικό δυναμικό, όμως, εκμεταλλεύεται τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τους εργάτες και τους τεχνίτες. Πρόκειται για τη δεύτερη κοινωνική τάξη, αυτή των αγροτών, των κτηνοτρόφων, των αλιέων, των τεχνιτών κ.ά, οι οποίοι είναι ανεξάρτητοι, ζουν μάλλον πιο λιτά και συντηρούν το νοικοκυριό και την οικογένεια τους μέσα από τις εργασίες τους.

Ένα πολύ ενδιαφέρον χαρακτηριστικό για τις κοινωνικές αυτές διαφοροποιήσεις και ανισότητες, άλλες φορές πιο έντονες και άλλες πιο ήπιες, είναι πως ο πολιτισμός που τις περιβάλλει επιχειρεί να τις φυσικοποιεί. Δημιουργούνται ιδεολογίες, οι οποίες προσπαθούν να εμφανίσουν τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις ως «φυσικές», με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στην κοινωνία και την ιεραρχία ως φυσικές.¹¹¹ Έτσι, η ιδεολογία πως οι «ισχυροί άντρες» είναι οι διαμεσολαβητές και οι απεσταλμένοι από το θείο με σκοπό να συντονίζουν την ανθρώπινη ζωή και κοινωνική οργάνωση, τους παραχωρεί αμέσως το «φυσικό» της θέσης και των δικαιωμάτων τους. Και ούτε τα μέλη της κοινότητας φαίνεται να το αποδοκιμάζουν, αφού μετατρέπουν τα ισχυρά αυτά πρόσωπα, μετά θάνατον, σε ήρωες και προσφέρουν σε αυτά τελετουργικά συμπόσια, προσφορές, δώρα και γενικά μία ολόκληρη λατρεία. Και πράγματι, είμαστε σε θέση να πιστοποιήσουμε την εφαρμογή μίας τέτοιας θεωρίας κυρίως πάνω στο Λευκαντί και την Ερέτρια, όπου οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως πολλά υλικά στοιχεία και σημάδια, τα οποία επιβεβαιώνουν τους τιμητικούς και λατρευτικούς σκοπούς των μελών της κοινότητας προς τους πρώην ηγέτες, αφού αυτοί έχουν πεθάνει. Άλλωστε, κάτι τέτοιο μπορεί να υποστηρίξει και μια ακόμα ανθρωπολογική θεωρία, πως ακόμα και οι απλοί άνθρωποι, οι φαινομενικά αδύναμοι, κατώτεροι και περιθωριοποιημένοι αναπτύσσουν τη δική τους στρατηγική και ιδεολογία ώστε να προσαρμόσουν την κοινωνική τους ύπαρξη και τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις στα συμφέροντά τους. Αυτό σημαίνει, πως ακόμα και μέσα από τη λατρεία, το σεβασμό και την πνευματική και υλική προσφορά προς τους ηγεμόνες, τα μέλη της κοινότητας αισθάνονται μία ψυχολογική ικανοποίηση και ασφάλεια, γιατί ακριβώς πιστεύουν στην ανταπόδοση των καλών τους πράξεων προς τα πρόσωπα τα οποία είναι στενά συνδεδεμένα με το θεϊκό στοιχείο. Και πράγματι την εποχή εκείνη και γενικά τα χρόνια εκείνα, οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα από τη βαθιά τους πίστη στις θεότητες, αφού από αυτές εξαρτώνται για τους περισσότερους τομείς της ζωής τους, όπως τη γονιμότητα, την ασφάλεια της οικογένειας, την ευφορία της γης, την υγεία και πολλά άλλα.

Ωστόσο, είτε δρουν οι άνθρωποι κάτω από πίεση, είτε είναι πιο ελεύθεροι να επιλέξουν τους τρόπους δράσης τους, οι «ισχυροί άνδρες» θα έχουν τα ηνία της κοινωνικής, πολιτικής, θρησκευτικής και οικονομικής διαμόρφωσης των κοινοτήτων. Οι άνδρες αυτοί, μάλιστα, δεν είναι απαραίτητα, όπως έχουμε αναφέρει ξανά, ένας για την κάθε κοινωνία, αλλά μπορεί να υπάρχουν πολλά αριστοκρατικά γένη. Για αυτό το λόγο, όσο περισσότερα είναι τα δρώντα άρχοντα υποκείμενα, τόσο εντονότερη είναι η προσπάθειά τους να μεγιστοποιήσουν την πολιτική τους εξουσία. Άλλωστε, η πολιτική, σύμφωνα με πολλούς ανθρωπολόγους, ορίζεται ως ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες. Κατά τον Bailey, οι κανόνες που δημιουργούν ένα πολιτικό σύστημα αφορούν σε «έπαθλα, ηγετική ομάδα,

---

¹¹¹ Eriksen, 2007, 253

ανταγωνισμό και έλεγχο»¹¹². Αυτή η τάση για ανταγωνισμό και επίδειξη λαμβάνει μέρος ανάμεσα στους «ισχυρούς άνδρες» της ΠΕΣ, καθώς στα θρησκευτικά και κοινοτικά συμπόσια, στα οποία παρευρίσκονται κατά κύριο λόγο μέλη της ελίτ, επιχειρεί ο καθένας να ξεχωρίσει για τα λαμπρά του δώρα, τις μεγάλες προσφορές, τη σημαντική του συνδρομή στο δείπνο και τη σπουδαιότητα της φιλοξενίας που προσφέρει, στην περίπτωση που η μάζωξη γίνεται στη δική του ηγεμονική οικία. Η ενίσχυση της εικόνας τους με αυτόν τον τρόπο, τονώνει γενικά την όλη εικόνα, δύναμη και κύρος τους, καθώς αυτά είναι στοιχεία που θα τους προσδώσουν την απόδειξη πως έχουν τη δυνατότητα να βοηθήσουν, να προσφέρουν χρήσιμα αγαθά, να προστατεύσουν και άρα να εξουσιάζουν τον υπόλοιπο πληθυσμό. Για αυτό το λόγο, στο Λευκαντί και στην Ερέτρια έχουν βρεθεί μέσα στα οικοδομήματα, τα οποία χαρακτηρίσαμε ως ένα συνδυασμό ηγεμονικών οικιστικών και θρησκευτικών κτηρίων, αρκετά υλικά κατάλοιπα από προσφορές, δώρα, θυσίες και δείπνα, που όλα αυτά μαρτυρούν τις πράξεις και τη στάση όσων είχαν το δικαίωμα να παρευρεθούν στους χώρους αυτούς, δηλαδή των «ισχυρών ανδρών».

Ακόμα, λοιπόν, και μεταξύ των πιο μικρών κοινωνικών ομάδων ή των φυλών υπάρχουν σημαντικές κοινωνικές ανισότητες. Σε κανένα κοινωνικό σύνολο δεν μοιράζονται όλοι τις ίδιες δυνατότητες επιρροής των αποφάσεων ή τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ως εκ τούτου, είχαν δίκιο ο Μαρξ και ο Ένγκελς όταν στα μέσα του 19^{ου} αι. υποστήριζαν ότι υπάρχουν καθολικά κριτήρια για την κοινωνική διαφοροποίηση, όπως είναι οι διακρίσεις ανάμεσα στους ηλικιωμένους και τους νέους, τους άντρες και τις γυναίκες, τους «μέσα» και τους «έξω», το «εμείς» και το «αυτοί».¹¹³ Μπορεί οι θεωρίες αυτές να γίνονται περισσότερο κατανοητές, όταν τις εντάσσουμε μέσα στις πιο σύγχρονες και βιομηχανικές κοινωνίες, αλλά στην πραγματικότητα απλώνουν τις βάσεις τους και στον αρχαίο κόσμο, απλά με διαφορετικό τρόπο. Κάθε κοινωνία και κάθε εποχή, άλλωστε, ορίζει με ξεχωριστό τρόπο το τί είναι πολιτική, εξουσία και κοινωνική ομάδα. Είναι λογικό να μεταβάλλονται, αφού, μη ξεχνάμε, πως όλα αυτά αποτελούν κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές του ανθρώπου, οι οποίες διαμορφώνονται κάθε φορά ανάλογα με την ιστορική συγκυρία, τις εκάστοτε παραδόσεις και αντιλήψεις, τα ανθρώπινα συμφέροντα και οφέλη των ισχυρών. Έτσι, λοιπόν, για τις δικές μας τρεις μελέτες περίπτωσης ισχύουν κάποιες συγκεκριμένες κοινωνικές και πολιτικές συγκυρίες, οι οποίες διαμορφώνουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο τις παραπάνω κοινωνικές διακρίσεις. Πράγματι, αναλύσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πώς υλοποιείται και εκφράζεται η κοινωνική διαφοροποίηση ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, με τους πρώτους να κατέχουν τα ηνία στην κοινωνική, δημόσια, πολιτική και θρησκευτική σφαίρα με έντονο θεσμικό χαρακτήρα, αλλά και ανάμεσα στους ηλικιωμένους και τους νέους, με τους πρώτους να θεωρούνται πλήρως κοινωνικά όντα, ενταγμένα στο κοινωνικό σύνολο, αναγνωρισμένα, πιο σοφά, ολοκληρωμένα και σεβάσματα. Όσον αφορά το διαχωρισμό ανάμεσα στους «μέσα» και τους «έξω» ή στο «εμείς» και το «αυτοί», παρατηρείται και αυτός σε Λευκαντί, Ερέτρια και Ωρωπό, αφού τόσο ο κάθε «οίκος» επιχειρεί να διαχωριστεί από τους υπόλοιπους, να ορίσει τον χώρο του εντός περιβόλων και να επιτύχει μία όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επάρκεια, όσο οι μεγαρόσχημες ηγεμονικές οικίες διαχωρίζουν τα ανώτερα κοινωνικά πρόσωπα της κοινότητας από τα άλλα μέλη της.

---

¹¹² Bailey, 1969, 20

¹¹³ Eriksen, 2007, 207

Όσον αφορά το θέμα και τη θέση των δύο φύλων, δεν υπάρχει αμφιβολία πως σε κάθε ιστορική στιγμή το σώμα ερμηνεύεται με διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι εξαρτώνται κάθε φορά από τα εκάστοτε πολιτισμικά και πολιτικά προστάγματα. Επακόλουθα, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι η κοινωνική θέση των φύλων αποτελεί φυσική εκδήλωση μίας αμετακίνητης βιολογικής τάξης.¹¹⁴ Υπάρχει έντονα το θέμα της πολιτικής μέσα στο έμφυλο θέμα. Όπως και στην πολιτική, έτσι και εδώ η φυσικοποίηση και η βιολογία του αντρικού και γυναικείου σώματος αξιοποιείται με σκοπό τη νομιμοποίηση κοινωνικών σχέσεων, κοινωνικών διαφοροποιήσεων και σχέσεων εξουσίας ως φυσικών, οικουμενικών, αμετάβλητων και αδιαμφισβήτητων δεδομένων. Είναι πολύ σημαντικό, λοιπόν, να αντιληφθούμε τη διαφορά αυτή και να είμαστε πάντα κριτικοί για το τί αποτελεί κάτι σταθερό και αναλλοίωτο από τη φύση και τί πρόκειται για ανθρώπινο κατασκεύασμα.

Στο σημείο αυτό εμπλέκεται και η αρχιτεκτονική. Αποτελεί και αυτή ένα μείζον ανθρώπινο κατασκεύασμα, αλλά, συνάμα, αποτελεί το μέσο εκείνο που θα υλοποιήσει και θα πραγματοποιήσει στην πράξη όλα τα υπόλοιπα ανθρώπινα κοινωνικά κατασκευάσματα. Μέσα από την αρχιτεκτονική λαμβάνουν ουσία όλες οι πολιτισμικές και πολιτικές ιδεολογίες των κοινωνιών, αφού δε στεκόμαστε μόνο στο ότι υπάρχει ένας τοίχος, ένα παράθυρο και ούτω καθεξής, αλλά προχωράμε στο πώς υπάρχουν αυτά, γιατί υπάρχουν στο σημείο εκείνο, πώς συνδέονται με τον υπόλοιπο εσωτερικό και εξωτερικό χώρο, τί εξυπηρετούν, γιατί έχουν αυτή τη συγκεκριμένη μορφή. Η αρχιτεκτονική είναι ένα από τους χειροπιαστούς τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι θα εξωτερικεύσουν ακόμα και τις πιο βαθιές τους πεποιθήσεις και αντιλήψεις για τον κόσμο ολόκληρο. Άλλωστε, για αυτό η αρχιτεκτονική δεν είναι πάντα η ίδια ούτε από εποχή σε εποχή, ούτε από κοινωνία σε κοινωνία, αλλά μεταβάλλεται, και μεταβάλλεται όχι απλά επειδή αλλάζει η αισθητική, τα γούστα ή οι γεωγραφικές και καιρικές συνθήκες ζωής των ανθρώπων, αλλά επειδή αλλάζουν και οι πολιτικές, πολιτισμικές συγκυρίες και ιδεολογίες. Αρκεί, λοιπόν, να μη σταθούμε ποτέ μόνο στην εικόνα, αλλά να εστιάσουμε περισσότερο στην ερμηνεία ακόμα και της πιο μικρής λιθόπλινθου που έχει σωθεί. Και αυτό ακριβώς συνέβη σε μεγάλο βαθμό στις ανασκαφές των τριών κοινοτήτων που μελετάμε. Πολλά αρχιτεκτονικά και χωροταξικά στοιχεία, όπως για παράδειγμα ότι τα δωμάτια διατάσσονταν διαδοχικά το ένα πίσω από το άλλο, ότι οι ταφές βρίσκονταν ακριβώς μπροστά από το «Ηρώο», ότι βρέθηκαν σε κάποιο σημείο πολλές πεσμένες λιθόπλινθοι με έναν συγκεκριμένο τρόπο ή ότι μερικές ταφές εντοπίζονταν εντός περιβόλων κοντά στις οικίες, όλα αυτά έχουν να μας αποκαλύψουν σημαντικά στοιχεία για τις πεποιθήσεις και την κοινωνική οργάνωση των ανθρώπων την εποχή εκείνη στο νότιο Ευβοϊκό κόλπο.

Αρχαιολογία και ανθρωπολογία λοιπόν. Αρχιτεκτονική, κοινωνία, εξουσία και έμφυλες σχέσεις. Όλα από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο. Όλα ξεκινάνε από αυτόν και τις πράξεις του και όλα καταλήγουν σε αυτόν και τη μελέτη του. Είναι πολύ σημαντικό να μην αφήνουμε τίποτα ξεχασμένο πίσω μας, να το ψάχνουμε, να το μελετάμε, να το ερμηνεύουμε. Το παρελθόν είναι κάτι περισσότερο από ένα παλιό υλικό ή άυλο κατάλοιπο. Είναι η γνώση που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε το είναι μας, το τί ήμασταν, τί είμαστε και τί θα είμαστε. Ακόμα και το πιο μικρό αρχιτεκτονικό απομεινάρι μπορεί να μας αφηγηθεί πολλά για τον ανθρώπινο πολιτισμό, ο οποίος ποτέ δεν θα σταματήσει να

---

¹¹⁴ Laqueur, 2003, 23

εξελίσσεται και να μεταβάλλεται. Ακόμα και εάν μερικές φορές αλλάζει κυκλικά και γυρίζει ξανά σε παλιά πρότυπα και ιδεολογίες, ακόμα και τότε πρόκειται για κάτι διαφορετικό, γιατί οι κοινωνικές και ιστορικές συγκυρίες έχουν αλλάξει.

Στο τελευταίο αυτό σημείο θα ήταν σωστό, μάλλον, να υπενθυμίσουμε το σκοπό της παρούσας εργασίας. Μία αρχαιολογική μελέτη που μετατρέπεται σε ανθρωπολογική έρευνα. Κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που γίνονται φερέφωνα και σύμβολα μίας ολόκληρης κοινωνικής πραγματικότητας. Ουσιαστικά αυτός είναι ο σκοπός, να κάνουμε την αρχιτεκτονική να μας μιλήσει για τις κοινωνικές, πολιτικές και έμφυλες καταστάσεις της ΠΕΣ. Να αξιοποιήσουμε κάθε υλικό αντικείμενο που υπάρχει γύρω μας, ώστε να εκφράσουμε τη ζωή, την κοινωνία και, φυσικά, τους ίδιους μας τους εαυτούς. Άλλωστε αυτός είναι και ο βασικός στόχος του Daniel Miller μέσα από τις θεωρίες που αναπτύσσει πάνω στον υλικό πολιτισμό (Material Culture): τα αντικείμενα δεν αποτελούν απλά τέχνηρα ή υλικά καθημερινά πράγματα, αλλά αποτελούν ένα πολύ σημαντικό μέσο μελέτης των κοινωνικών αξιών, θεσμών και αντιφάσεων.

Ο υλικός πολιτισμός είναι κάτι που εκ πρώτης όψεως μπορεί να μην φαίνεται τόσο σημαντικός, αλλά στην πραγματικότητα κουβαλάει επάνω και μέσα του κάθε κοινωνική, πολιτισμική, πολιτική, ιστορική και ανθρωπολογική θεωρία. Θα ήταν, λοιπόν, ιδιαίτερα ταιριαστό να κλείναμε με τη φράση του Umberto Eco, «Ονομάζουμε εύρημα οποιοδήποτε αγαθό το οποίο κρυμμένο από τα μάτια των πιθανών χρηστών του, αποκαλύπτεται εκ νέου μέσω ενός έργου επαναπαρουσίασης. Υπ' αυτήν την έννοια είναι εύρημα και μία πατάτα που ξεθάβεται από τη γη όπου μεγάλωσε... Υπάρχουν ευρήματα τα οποία, αφού βρεθούν, αναλώνονται. Και υπάρχουν ευρήματα που πέρα από την ιδιότητα τους ως αναλώσιμα αντικείμενα, δρουν και μας χρησιμεύουν ως σημείο ενός πολιτισμού, και γι' αυτό συντηρούνται. Η αρχαιολογία, λοιπόν, είναι σημειολογία αφού τα τέχνηρα τα οποία ξαναβρίσκονται αναγνωρίζονται ως σημεία από κάτι που χάθηκε.»

Ault A. & Nevett L. (2005), *Ancient Greek houses and households: chronological, regional and social diversity*, Pennsylvania.

Bailey F.G. (1969), *Stratagems and Spoils: A Social Anthropology of Politics*, Oxford: Blackwell.

Bérard C. (1971), “Architecture érétrienne et mythologie delphique” στο *Antike Kunst* 14, 59-73.

Charalambidou X. (2011), “Developments on Euboea and at Oropos at the end of the Dark Ages (ca. 700 to the mid-7th century BC)” στο Mazarakis Ainian A. (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 831-855.

Coldstream J.N. (1977), *Geometric Greece*, Great Britain: London.

Coucouzeli A. (2004), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ν. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικούρη (επιμ.), Αθήνα.

Crielaard J. P. (2007), “Eretria’s West Cemetery revisited: burial plots, social structure and settlement organization during the 8th and 7th centuries BC” στο Mazarakis Ainian A. (2007), *Oropos and Euboea in the early Iron Age: acts of an international round table, June 18-20, 2004*, University of Thessaly Publications, Volos.

Crielaard J. P. & Driessen J. (1994), “The hero’s home some reflection on the building at Toumba, Lefkandi” στο *ΤΟΠΟΙ, Orient-Occident*, Volume 4/1.

Deger-Jalkotzy S. & Lemos I. (επιμ.) (2006), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Πρακτικά του συνεδρίου που διοργανώθηκε τον Ιανουάριο του 2003 στο Εδιμβούργο, με θέμα *From Wanax to Basileus*, Edinburg University Press, Leventis Studies 3.

Desborough V.R. (1972), *The Greek Dark Ages*, London/Ernest Benn Limited.

Dickinson O. (2003), *Αιγαίο Εποχή του Χαλκού*, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Σειρά Άρτεμις, Αθήνα.

Dickinson O. (2018), *Το Αιγαίο από την εποχή του Χαλκού στην εποχή του Σιδήρου*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Dietz S. (1982), *Asine II. Results of the excavations east of the acropolis 1970-1974, Fasc. 1: general stratigraphical analysis and architectural remains*, Stockholm: Astrom.

Doonan C.P. & Mazarakis Ainian A. (2007), “Forging identity in Early Iron Age Greece: implications of the metalworking evidence from Oropos” στο Mazarakis Ainian A. (2007), 361-378.

- Eriksen H. T. (2007), *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, Εκδόσεις Κριτική, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Finley M.I. (1988-1991), *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1988-1991.
- Gounaris P. A. (2007), "Curvilinear versus rectangular? A contribution to the interpretation of the evolution in architectural forms in Greece during the Protogeometric-Geometric-Archaic periods based on a study of the constructions at Oropos" στο Mazarakis Ainian A. (2007), 77-122.
- Huber S. (2003), *Eretria XIV, L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d' Apollon Daphnephoros*, Schweizerische Archäologische Schule in Griechenland.
- Langdom S. (1997), *New light on a dark age: exploring the culture of geometric Greece*, Columbia, University of Missouri Press.
- Laquer T. W. (2003), *Κατασκευάζοντας το φύλο: σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως το Φρόϊντ*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.
- Lemos S.I. (2003), "Athens and Lefkandi: a tale of two cities" στο Deger-Jalkotzy & Lemos (2006), 505-530.
- Lemos S. I. (2007), "Recent archaeological work on Xeropolis, Lefkandi: a preliminary report" στο Mazarakis Ainian A. (2007), 123-134.
- Levi-Strauss C. (1969), *The Elementary Structures of Kinship*, Beacon Press, Boston.
- Malkin I. (2017), "Eretrian, Euboean and Greek Networks: Colonisation and Collective Identity" στο Mazarakis Ainian A., Alexandridou A. & Charalambidou X. (2017), *Regional Stories towards a new perception of the early Greek world*, University of Thessaly, Volos 18-21 June 2015, Volos, 145-154.
- Μαρωνίτης Δ. Ν. (μτφρ) (2009), *Ομήρου Οδύσσεια*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Mazarakis Ainian A. (1997), *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered: Aström.
- Μαζαράκης Α. Αινιάν (2000), *Όμηρος και Αρχαιολογία*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- MazarakisAinian A. (επιμ.) (2007), *Oropos and Euboea in the early Iron Age: acts of an international round table, June 18-20, 2004*, University of Thessaly Publications, Volos.
- Mazarakis Ainian A. (2007), "Ένδον σκάπτε: The Tale of an excavation" στο Mazarakis Ainian A. (2007), 21-60.

- Mazarakis Ainian A. (2017), "The ARISTEIA Project: The Social Archaeology of Early Iron Age and Early Archaic Greece", στο Mazarakis Ainian A., Alexandridou A. & Charalambidou X. (2017), 17-34.
- MazarakisAinian A., Alexandridou A. & Charalambidou X. (2017), *Regional Stories towards a new perception of the early Greek world*, University of Thessaly, Volos 18-21 June 2015.
- Μαζαράκης Α. Αινιάν και Μούλιου Μ. (2008), *Αρχαιολογικές αναζητήσεις, ανασκαφές στην Ομηρική Γραία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
- McDonald W.A., Coulson W.D.E. & Rosser J. (επιμ.) (1983), *Nichoria III, Excavations at Nichoria in southwest Greece, Volume III. Dark Age and Byzantine occupation*, Minneapolis: Minnesota University Press.
- Morris S.P. (1997), "Homer and the Near East" στο Morris & Powell, 1997, κεφ. 26.
- Morris I. & Powell B. (επιμ.) (1997), *A new companion to Homer*, Leiden: Brill.
- Mossé C. (1991), *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Nevett C. L. (1999), *House and society in the ancient Greek world*, Cambridge University Press.
- Oakley A. (1972), *Sex, Gender and Society*, Maurice Temple Smith.
- Papadopoulos J.K. (1996), "Dark Age Greece" στο Fagan B.M. (επιμ.), *The Oxford companion to archaeology*, 253-255, Oxford University Press.
- Πλάντζος Δ. (2016), *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία 1200-30 π.Χ.*, Αθήνα: Εκδ. Καπόν.
- Polignac Francois de (2000), *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής πόλης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Πολυλάς Ι. (μτφρ), *Ομηρικά Έπη: Ιλιάδα*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.
- Popham M. & Sackett L. H. (1968), *Excavations at Lefkandi, Euboea: 1964-1966*, London: Thames and Hudson.
- Popham M., Sackett L. H. & Themelis P. G. (1980), *Lefkandi I: The Iron Age Settlement*, London: Thames and Hudson.
- Popham M., Galligas P. G. & Sackett L. H. (1990), *Lefkandi II: The protogeometric building at Toumba*, London: Thames and Hudson.
- Popham M. & Lemos I. S. (1996), *Lefkandi III: The Early Iron Age Cemetery at Toumba: the excavation of 1981 to 1994*, London: Thames and Hudson.
- Schweitzer B. (1971), *Greek Geometric Art*, London: Phaidon.
- Snodgrass A. M. (1987), *An archaeology of Greece: the present state and future scope of the discipline*, Berkeley: University of California Press.

Snodgrass A.M. (2001), *The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, New York: Routledge.

Stiebing W.H. (1980), *The end of the Mycenaean Age*, *Biblical Archeologist* 43:7-21.

Verdan S. (2007), "Eretria: metalworking in the sanctuary of Apollo Daphnephoros during the Geometric period" (with an Appendix by Walter Fasnacht: "Sanctuary of Apollo and West Quarter: do two different metallurgy technologies mean two different traditions?") στο Mazarakis Ainian A. (2007), 345-360.

Vlachou V. (2007) "Oropos: the infant and child inhumations from the settlement (late 8th-early 7th centuries BC)" στο Mazarakis Ainian A. (2007), 213-240.

Vlachou V. (2008), "Households and Workshops at Early Iron Age Oropos: A Quantitative Approach of the Fine, Wheel-made Pottery" στο *Early Iron Age Pottery: A Quantitative approach*, Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece, Athens, November 28-30, Oxford 2008, 89-96.

Wallace S.A. (2000), "Case studies of settlement change in Early Iron Age Crete", *Aegean Archaeology* 4:61-99

Wolfram H. (2005), *Ιστορία της κατοικίας, 5000π.Χ. -500μ.Χ.*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

EXCAVATIONS AT LEFKANDI, <http://lefkandi.classics.ox.ac.uk/>, σχετικά με τις ανασκαφές στο Λευκαντί.